

ตำนานสวนกุหลาบ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาลักษมณ์ณสุพจน์

(บุญ ศาตยาชวิน)

ณ เมรุวัดพระพิเรนทร์

๒๕ มีนาคม ๒๕๐๖

คำนำ

เมื่อคุณพ่อยังมีชีวิตอยู่ ข้าพเจ้าได้เคยปรารภกับท่านหลายหน ขอ
ร้องให้ท่านเขียนประวัติของท่านเอง เพราะท่านได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงเรื่องราว
ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสภาพท้องถิ่นและชีวิตของท่านในระหว่างที่ท่านรับราชการอยู่
ตามศาลหัวเมืองทางฝ่ายเหนือ และข้าพเจ้ารู้สึกพอใจในเรื่องที่ท่านเล่าให้ฟังนั้น
แต่ข้าพเจ้าจำความไม่ได้ทั้งหมด อย่างไรก็ตาม ท่านได้รับปากว่าจะเขียนให้ตั้ง
แต่ข้าพเจ้าพูดครั้งแรก เมื่อใดนั้นข้าพเจ้าจำไม่ได้เสียแล้ว ท่านขอเวลานึก
ถึงเรื่องต่าง ๆ ครึ่งกระโน้น ข้าพเจ้าเตือนท่านครั้งสุดท้ายที่สุด เมื่อจวนเวลาที่
ข้าพเจ้าจะเดินทางไปรับราชการเป็นกงสุลใหญ่ ณ เมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย
และท่านบอกว่าได้วางรูปที่จะเขียนประวัติแล้ว

ประวัติคุณพ่อซึ่งท่านเขียนขึ้นเอง ดังที่ท่านเห็นอยู่นี้ ข้าพเจ้าไม่เคย
ได้อ่านมาก่อน ประวัติที่เขียนด้วยลายมือของท่านในเล่มสมุดได้ตกมาถึงมือ
ข้าพเจ้าภายหลังข้าพเจ้าได้เดินทางกลับจากไปรับราชการที่ประเทศสาธารณรัฐจีน
เกาะไต้หวัน และข้าพเจ้าได้เข้ารับหน้าที่ใหม่ในกระทรวงการต่างประเทศแล้ว
เมื่อบกลายเป็น

คุณพ่อตั้งใจจะให้ประวัติของท่านเป็นประวัติศาสตร์และโบราณคดีไป
ในเรื่องเดียวกัน แต่จะสมกับความตั้งใจเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับท่านผู้อ่านที่จะ
พิจารณา ข้าพเจ้าเชื่อว่าข้อความที่คุณพ่อเขียนขึ้นนั้น อย่างน้อยก็เป็นสิ่งเพิ่ม
ความรู้รอบตัวของท่านผู้อ่านเป็นแน่ ประวัติของคุณพ่อคงจะมีความคลาดเคลื่อน
บ้าง โดยที่ท่านได้เขียนจากความทรงจำเป็นพื้น ประกอบกับการที่ได้จดข้อความ
และวันเดือนปีไว้บ้างเท่านั้น หวังว่าท่านผู้อ่านคงจะให้ภัยในข้อนี้

ในประวัติ คุณพ่อได้กล่าวถึงโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอันเป็น
สถาบันการศึกษาแห่งแรกของท่านในกรุงเทพฯ และอีกประการหนึ่งข้าพเจ้าก็
เป็นศิษย์เก่าโรงเรียนสวนกุหลาบ (เลขประจำตัว ๒๗๕๔ รุ่น ม. ๘ พ.ศ. ๒๔๖๒-๓)

ด้วย ข้าพเจ้าจึงเห็นเป็นการเหมาะสมที่จะนำเรื่อง ๒ เรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ มา
รวมลงพิมพ์ไว้ด้วยกัน คือ 'ตำนานสวนกุหลาบ' พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับ 'ความระแวกของนักเรียนสวน
กุหลาบเดิม' พระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทั้งสอง
เรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือรายเดือน "สวนกุหลาบวิทยา" เมื่อ พ.ศ.
๒๔๖๕ และครั้งที่ ๒ ในหนังสือ "อนุสรณสวนกุหลาบ" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑
ซึ่งอย่างน้อยก็ล่วงเลยมาเป็นเวลาถึง ๒๕ ปีแล้ว มาลงพิมพ์ไว้อีกครั้งหนึ่ง

ข้าพเจ้าได้นำเรื่อง "ตาย—เกิด" และ "หัวใจวาย" ซึ่งคุณพ่อ
ได้แต่งไว้ มาตีพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ด้วย

การบอกพร่องของหนังสือเล่มนี้ย่อมต้องมี เพราะรวบรวมเร่งรัดจัด
พิมพ์ด้วยเกรงว่าจะเสร็จไม่ทันกำหนดงานพระราชทานเพลิงศพ การบอกพร่องทั้ง
หลาย ข้าพเจ้าขออภัยมาเสียก่อน หากท่านผู้อ่านจะกรุณาให้ก้าวล่วงเสียได้ ข้าพเจ้า
ขอขอบคุณล่วงหน้าไว้ ณ ที่นี้

อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้อาจเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้
อ่านอยู่บ้าง หากคุณพ่อสามารถหยั่งทราบด้วยญาณวิถิตที่ฟังจะรู้ได้ ก็คงจะ
ชื่นชมโสมนัสอนุโมทนาในกุศลเจตนาวิทยาทานนี้

ขออำนาจแห่งกุศลผลบุญที่คุณพ่อ ได้บำเพ็ญทานนานาประการมาแต่
หนหลัง จงดลบันดาลให้ท่านประสบอิฏฐะคุณมณูญผลและความสุขสงบโดย
สมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพนั้นเทอญ

ขุนพากยวาทิ

๒๐ มีนาคม ๒๕๐๖

พระยาลักษมณ์สุพรรณ

ชาติ ๒ สิงหาคม ๒๔๑๘

มต ๔ พฤศจิกายน ๒๕๐๔

หลวงอภัยกิจวิจารณ์ ได้เสด็จราชปะแตน
ถ่ายรูปพร้อมกับภริยาและบุตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

คณะเนติบัณฑิต ๒๔๔๖

คณะเนติบัณฑิต ๒๔๔๖

๑. พระยามนธราธิบดีศรีวิจิตร (สุดใจ จุฑะวิภาต) ๒. พระยาฤทธิพิทักษ์ (โชติ เสวีกุล) ๓. หลวงพจนารถวินิจฉัย (ชื่น)
 ๔. พระยานนทธรรมชาดา (ฉัตร ฉัตรนร) ๕. พระยาลักษมณ์สุพงษ์ (บุญ ศาลยาชีวิต) ๖. พระยาหริสัจฉนทร์สุวิท (สุทธิ
 สุวรรณสิทธิ) ๗. พระยาวิชัยสุนทร (วิม พลกุล) ๘. พระยามโนปกรณ์นิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์)

ประวัติสังเขป

พระยาลักษมณ์สุพรรณ

(บุญ ศาลยาชวิน)

คุณพ่อเจ้าคุณลักษมณ์ ๗ เกิดที่จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๑๘
เริ่มเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทำการสมรสกับคุณแม่คุณหญิงเย็นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ออก
ไปรับราชการในหัวเมืองครั้งแรกเป็นผู้พิพากษาศาลจังหวัดสวรรคโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

ในขณะที่รับราชการอยู่ตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ คุณพ่อนิยมปลูกกล้วยไม้ไทย และ
มีตั้งหลายร้อยกระเช้าในสมัยที่กล้วยไม้ต่างประเทศยังไม่แพร่หลายในเมืองไทย คุณพ่อนิยม
เลี้ยงนกเขาใหญ่ เมื่อขณะนกเขายังไม่มีใครพูดถึง ท่านชำนาญในการต้อนนกเขาในป่า
อย่างหาตัวจับยาก

คุณพ่อเป็นคนพูดน้อยแต่ทำมาก และไม่ใช้ให้คนอื่นทำงาน ถ้าทำเองได้ มีความ
ซื่อสัตย์ต่อตัวเองและคนอื่น ประจบประแจงคนไม่เป็นและไม่เอาเปรียบใคร รักความจริงความ
ความเที่ยงตรงความสงบและธรรมชาติ ชอบทำงานช่างไม้ และชอบดนตรี สำหรับเครื่องสาย
คุณพ่อเล่นเป็นแทบทุกอย่าง ตลอดจนถึงโหม่งระฆังและร้องส่ง ได้สะสมเครื่องมโหรีประดับงา
ไว้ครบชุด

ในด้านประสาสัมพันธคุณพ่อถือคติ 'เอาใจเขามาใส่ใจเรา' ท่านติดต่อช่วยเหลือ
ประชาชนด้วยความอารีเรียบร้อยตลอดมา แม้เป็นลูกบ้านนอกแต่มีคุณธรรมของสุภาพบุรุษ
ประจำใจ เฉพาะที่เกี่ยวกับลูกหลานญาติและมิตรนั้น ท่านเห็นอกเห็นใจด้วยความกรุณาปราณี
แนะนำให้ปฏิบัติในทางที่สุจริต และประพฤติตัวตามหลักธรรมอยู่เสมอ จึงเป็นที่เคารพรักใคร่
ของลูกหลานญาติมิตรทั่วไป

ในทางศาสนาคุณพ่อเป็นพุทธมามกที่เคร่งมากเมื่อตอนแก่ตัว เลิกเลี้ยงนกเขาใหญ่
เลิกเล่นเครื่องดนตรี ตั้งหน้าแต่บำเพ็ญทานการกุศล ไปวัดฟังเทศน์ ดิอศีลและทำบุญตักบาตร
อยู่เป็นนิจ

คุณพ่อแม้จะมีร่างกายผ่ายผอม แต่สุขภาพและกำลังใจของท่านอยู่ในขั้นดี มาเริ่มป่วยกระเสาะกระแสะตอนต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ล้มเจ็บป่วยหนักต้องไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อกลางเดือนตุลาคม ๒๕๐๔ และได้ถึงแก่กรรมด้วยเส้นโลหิตในสมองอุดตัน หัวใจวาย เมื่อ วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๔ อายุรวม ๘๗ ปี

การศึกษา

- พ.ศ. ๒๔๖๗ เรียนหนังสือไทยและขอม ที่วัดจัน จังหวัดสุพรรณบุรี
- พ.ศ. ๒๔๓๓ สอบไล่ได้ภาษาไทยประโยค ๑ ที่โรงเรียนวัดใหม่ จังหวัดสุพรรณบุรี
- พ.ศ. ๒๔๓๕ สอบไล่ได้ภาษาไทยประโยค ๒ ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จังหวัดพระนคร
- พ.ศ. ๒๔๔๑ สอบไล่ได้ภาษาอังกฤษชั้น ๒ ที่โรงเรียนรัฐบาลชื่อวิทยาลัยทานสถาน จังหวัดพระนคร
- พ.ศ. ๒๔๔๒ เรียนวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม จังหวัดพระนคร
- พ.ศ. ๒๔๔๖ สอบไล่ได้วิชากฎหมาย เป็นเนติบัณฑิต

การรับราชการ

- พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็น เสมียนกระทรวงธรรมการ
- พ.ศ. ๒๔๓๗ .. เสมียนกระทรวงยุติธรรม
- พ.ศ. ๒๔๔๔ .. นายเวรกรมบัญชาการ กระทรวงยุติธรรม
- พ.ศ. ๒๔๔๖ .. เป็นผู้พิพากษาศาลเมืองสวรรคโลก
- พ.ศ. ๒๔๔๘ .. หลวงอภัยกิจวิจารณ์
- พ.ศ. ๒๔๔๙ .. ผู้พิพากษาศาลเมืองพิชัย
- พ.ศ. ๒๔๕๓ .. อำมาตย์ตรี
- พ.ศ. ๒๔๕๔ .. อำมาตย์เอก และอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลนครสวรรค์
- พ.ศ. ๒๔๕๖ .. ผู้พิพากษาศาลพระราชอาญา

พ.ศ. ๒๔๖๑	เป็น	พระสัตยาทรวินิจฉัย
พ.ศ. ๒๔๖๖	..	ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษ
พ.ศ. ๒๔๖๗	..	พระยาลักษมณ์สุพจน์
พ.ศ. ๒๔๖๙	..	ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์กรุงเทพ ฯ
พ.ศ. ๒๔๗๑	..	ผู้พิพากษาชั้น ๒
พ.ศ. ๒๔๗๕	..	ปลดจากราชการ รับพระราชทานบำนาญฐานสูงอายุ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

พ.ศ. ๒๔๕๐	ได้รับพระราชทาน	เหรียญทวีธาภิเศก
พ.ศ. ๒๔๕๑	..	เหรียญรัชมิ่งเกล้าภิเศก
พ.ศ. ๒๔๕๖	..	เหรียญบรมราชาภิเศกและจตุราภรณ์มงกุฎสยาม
พ.ศ. ๒๔๖๒	..	ตริตาภรณ์มงกุฎสยาม
พ.ศ. ๒๔๖๓	..	เข็มข้าหลวงเต็ม
พ.ศ. ๒๔๖๘	..	เหรียญบรมราชาภิเศก
พ.ศ. ๒๔๗๒	..	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
พ.ศ. ๒๔๗๕	..	เหรียญฉลองพระนคร

ขุนพากยวาท

๒๐ มีนาคม ๒๕๐๖

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
ประวัติสังเขป	ค
ประวัติ พระยาลักษมณ์สุพรรณ เขียนเอง	๑
ตำนานสวนกุหลาบ	๒๔
พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ	
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	
ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบ	๔๑
พระนิพนธ์ พระราชวรวงศ์เธอ	
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์	
ตาย — เกิด	๔๘
โดย พระยาลักษมณ์สุพรรณ	
หัวใจวาย	๕๒
โดย พระยาลักษมณ์สุพรรณ	

ประวัติ

พระยาลักษมณ์สุพรรณ

เขียนเอง

ประวัติพระยาลักษมณ์ฯ เขียนไว้เองก่อนตายตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๓ อายุได้ ๘๖ ปี
ผู้เขียนตั้งใจจะให้เป็นที่ประวัติด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ไปในตัว

ตอน เกิดและเข้าอยู่วัด

พระยาลักษมณ์สุพรรณฯ (บุญ ศาลยาชีวิต) เกิดที่หมู่บ้านเหนือวัดจัน (เดี๋ยวนี้
เปลี่ยนเรียกว่า วัดจันทร) ตำบลโพพระยา จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปีกุน วันจันทร์ เดือน ๙
ขึ้นค่ำ ๑ ร.ศ. ๙๔ (๒ สิงหาคม ๒๔๑๔) เป็นบุตรนายดี นางหุ่น ตระกูลเป็นชาวนาและค้า
ข้าวเปลือกนายบุญมีน้องร่วมบิดามารดาเดียวกันรวม ๗ คน คือ

๑. นายบุญ (คือพระยาลักษมณ์สุพรรณ) หัวปี เป็นบิดาขุนพากยวาทิ (อัญ ศาลยา-
ชีวิต) กงสุลใหญ่ไทย ณ เมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย

๒. นางเต็ม

๓. นางกริ่ง เป็นมารดานายสุข ศาลยาชีวิต อธิบดีกรมการขนส่งทางบก กระทรวง
เศรษฐกิจ และนายใหญ่ ศาลยาชีวิต ผู้พิพากษาศาลอาญา

๔. นางขลิบ

๕. นายคง

๖. ชุนวิภังษณ์กรณี (นายทองสุข ศาลยาชีวิต) เป็นบิดานายทองยศ ศาลยาชีวิต
พนักงานอัยการในกรมอัยการ

๗. ขุนปราโมทย์คดี (นายนัดดา ศาลยาชีวิต) บัวยตายในระหว่างเป็นอัยการ
จังหวัดสวรรคโลก

ในขณะที่ยื่นประวัตินี้ เฉพาะหมายเลข ๓, ๕ และ ๗ ได้ตายไปแล้ว

นายบุญนั้นแม่เคยเล่าให้ฟังว่า เมื่อเล็ก ๆ อายุราว ๓ ขวบได้ตกน้ำจากเรือต่อ
ล่องข้าวซึ่งจอดอยู่ที่ท่าหน้าบ้าน เวลานั้นเย็น แม่กำลังหุงข้าวอยู่ที่หัวเรือ ปลอ่ยให้นายบุญ
วิ่งเล่นอยู่หัวเรือ แม่เผลอไม่รู้ว่านายบุญตกน้ำลงไปตั้งแต่เมื่อไร ต่อจนน้ำท่วมกลับจากนมา
ร้องถามว่า " หุ่น อ้ายหนูไปไหน " แม่บอกว่า " อยู่หัวเรือ " น้ำท่วมว่า " ไม่เห็น " ทันใด
ก็เข้าใจว่าอ้ายหนูตกน้ำ น้ำท่วมไม่รีรอก็โดดโครมลงน้ำทันที ดำลงในน้ำตรงหัวเรือ ผุดหนึ่ง
ไม่พบ ก็ดำซาลงไปอีกที่หนึ่ง คราวนี้ น้ำท่วมโหดเอาหูตะแคงติดดินฟังเสียงก็ได้ยินเสียงกรึก ๆ
กระพรวนเงินที่ผูกข้อเท้านายบุญอยู่ใกล้ ๆ น้ำท่วมก็เอามือควานไปที่เสียง ก็พบตัวนายบุญนั่ง
นั่งกางขาคร่อมเอามือกอดต่อเรือที่ปักอยู่ น้ำท่วมก็รีบอุ้มเอานายบุญขึ้นมาบนบก นายบุญไม่เห็น
เป็นอะไร เพียงแต่หน้าตาอยู่เหมือนตื่นนอนมาใหม่ ผ่ายหลวงพ่อบัวซึ่งเป็นหลวงตาเป็นหมอดู
เป็นคู่สวดและเป็นสมภารอยู่วัดจันใกล้กับบ้านนายบุญ รู้ข่าวมาเยี่ยมและพูดว่า อ้ายเด็กคน
มันไม่ตายโหงดอก เพราะมันมีพระเกตุประจำชันษา ตามตำราว่าคนอย่างนี้ไม่ตายโหง เรื่อง
ตำราพระเกตุนี้ นายบุญได้เรียนรู้จากหลวงพ่อบัว นี้ก็อยากจะเอามาเขียนเป็นตำราให้คนภายหลัง
ได้เรียนรู้ แต่เกรงว่าจะเป็นการฟุ่มเฟือยเกินไป จึงตกลงงดไว้ ฉะนั้นจะได้กล่าวถึงประวัติ
ต่อไป

นายบุญเมื่อรอดตายอยู่มาอายุได้ ๗ ขวบ ก็เริ่มเข้าอยู่วัดกับหลวงพ่อบัวจนอายุ ๑๓
ขวบ มีความคล่องแคล่วทั้งหนังสือไทย ขอม และเลขอย่างโบราณดีแล้ว พอประจวบเวลานั้น
รัฐบาลมาเปิดโรงเรียนหนังสือไทยแผนใหม่ขึ้นที่จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นครั้งแรกในปี ร.ศ ๑๐๘
(พ.ศ. ๒๔๓๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕

ตอน เข้าโรงเรียน

นายบุญจึงได้ออกจากวัดมาเข้าโรงเรียนรัฐบาลซึ่งตั้งขึ้นที่ศาลาการเปรียญวัดใหม่ในเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าวัดสุวรรณภูมิ มีนายแกล้วเป็นครูใหญ่ ขุนปรีชาเป็นครูรอง ส่วนตัวนายบุญได้พักอาศัยอยู่ที่บ้านยายแพ บ้านคลองกลางข้างวัดประตูลำซึ่งเป็นญาติกัน ยายแพนั้นเป็นน้องสะใภ้หลวงพ่อดี เทศน์กัณฑ์ชูชกดี และเป็นพระอุปัชฌาย์เป็นสมภารวัดประตูลำ ฉะนั้นนายบุญในระหว่างอยู่โรงเรียน จึงไปมาอยู่วัดบ้างอยู่บ้านบ้างตลอดมา ส่วนการไปมาโรงเรียนในฤดูน้ำนายบุญต้อง ใช้ท่อนไม้ไผ่เกาะ รวบน้ำข้ามฟากเข้าไปเย็นกลับทุกวัน เพราะบ้านยายแพกับวัดใหม่อยู่คนละฟากแม่น้ำ เรื่องจำก็ไม่มี ความลำบากถึงปานนั้นนายบุญก็อุตส่าห์ตลอดเวลาเรียน ๒ ปี และในระหว่าง ๒ ปีที่เรียนอยู่นั้น คราวหนึ่งมีเหตุเกิดคนถูกฆ่าตาย ingspวไว้ที่ชายหาดหน้าวัดจัน ศพนั้นชื่อ นายพร้อม (ชาทัก) บ้านอยู่หมู่ท่าไทร ข้างวัดจันนั้นเอง ฉะนั้นทางบ้านเมืองจึงมาจับเอาผู้ชายที่บ้านอยู่ ใกล้กับสถานที่เกิดเหตุไปหลายคน รวมทั้งนายตีบิตานายบุญก็ถูกจับไปด้วยในการสงสัยเกี่ยวข้องกับการตายของนายพร้อม เมื่อผู้ถูกจับถูกส่งตัวไปตั้งเมืองเป็นเวลาเย็นหาประกันไม่ทัน พวกเหล่านั้นก็ถูกตีตรวนส่งตัวเข้าตาราง (แต่ก่อนเขาไม่เรียกเรือนจำ) ขณะนั้นนายบุญได้วิ่งไปหานายแกล้วครูใหญ่ โรงเรียนวัดใหม่ซึ่งท่านเป็นคนของเจ้าเมืองและอยู่ในจวนเจ้าเมือง ครูแกล้วได้พานายบุญไปหาเจ้าเมืองเล่าความให้ท่านฟังแล้วในทันใดท่านก็เขียนจดหมายถึงผู้คุมโคน นายตรง จดหมายไปถึงพอดีผู้คุมโคนกำลังตีตรวนใส่ชานายตีข้างหนึ่งแล้ว เมื่อผู้คุมโคนเห็นจดหมายเจ้าเมืองก็ถอดตรวนที่ใส่ บอกให้นายตีกลับบ้านได้ คนนอกนั้นเข้าตารางเรียบ นายบุญและบิตามาถึงบ้าน พวกญาติมาเยี่ยมพากันปลาดใจว่าทำไมจึงหลุดมาได้ เมื่อเล่าให้ฟังรู้เรื่องแล้ว ก็ชมเชยนายบุญ มีคนหนึ่งชื่อ ยากล้าย พูดขึ้นว่า นายบุญเป็นพ่อสุบินโปรดพ่อตั้งแต่ยังเป็น ทนตาเห็น เรื่องพ่อสุบินนั้นเป็นเรื่องเทศน์เก่าแก่ มีใจความว่า บิตาได้บวชพ่อสุบินเป็นสามเณร เมื่อบิตาตายกุศลที่บวชบุตรได้ช่วยให้บิตาพ้นจากนรก

ส่วนนายบุญเมื่อเรียนจบประโยค ๑ ตามแบบเรียน มูลบทบรรพกิจ จาหนัตินิกรอักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณ์ พิศาลการ์ณฑ์ พร้อมด้วยเลขฝรั่งบวกลบ

คุณทหารแล้ว ถึงปลายปี ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) คราวสอบไล่ นายแคล้วครูใหญ่ก็จัดเรือ เบ็ดใหญ่ ๖ แจว บรรทุกเสบียงอาหารโดยครูแคล้วควบคุมให้นักเรียนที่ไปสอบไล่ดูเหมือน ๘ คน หรือ ๑๐ คน ช่วยกันแจวเรือล่องจากสุพรรณไป ๓ คืนถึงกรุงเทพฯ แล้วก็ส่งนักเรียน เข้าสอบไล่ในที่ประชุมข้าหลวงใหญ่ ณ โรงเรียนสุนันทาลัย ตั้งอยู่ปากคลองตลาด ผลแห่งการ สอบไล่ ปรากฏว่านักเรียนวัดใหม่เมืองสุพรรณสอบไล่ได้ ๔ คน รวมทั้งนายบุญผู้ ได้คะแนน เป็นที่ ๑ ของโรงเรียนเมืองสุพรรณด้วย และในคืนนั้นยังมีนักเรียนอื่นมาสอบไล่พร้อมกันอีก หลายหัวเมือง เมื่อเสร็จการสอบไล่แล้ว ก็ได้รับประกาศนียบัตรประโยค ๑ ด้วยทีเดียว ใน ประกาศนียบัตรเซ็นชื่อหม่อมเจ้าประภากร และขุนพิณอักษร คือ เจ้าพระยายมราช (มหาบัน) กับคนอื่นอีก ๒-๓ คน จำชื่อไม่ได้ เพราะประกาศนียบัตรหาย

เมื่อกลับถึงบ้านสุพรรณได้อ่านประกาศนียบัตรให้หลวงพ่อบัวและบิดามารดา ญาติ พี่น้องดู ก็ตอกดีใจให้ศีลให้พรมากมาย คนแต่ก่อนมีคำให้พรเพราะเจาะและยัดยาวฟังจนเพลิน ต่อแต่นั้นก็ปรึกษากันที่จะส่งนายบุญมาเรียนประโยค ๒ ในกรุงเทพฯ ต่อไป เพราะเวลานั้น ประโยค ๒ ไม่มีสอนในหัวเมือง ในการปรึกษาโดยมากไม่เต็มใจให้ไปโดยอ้างว่าพลัดพราก จากพ่อแม่พี่น้อง และจากไปไกลเหลือเกิน แต่หลวงพ่อบัวเป็นคนแข็งขันให้ส่ง และรับรองจะ หมั่นไปเยี่ยม จึงเป็นอันตกลงต้องยอมตามความเห็นของท่าน เมื่อรุ่งขึ้นจากวันที่ปรึกษากลาง นั้น แต่เข้าคืนจันทันแล้ว หลวงพ่อบัวก็ถือไม้เท้ากอก ๆ เข้ามาในบ้านและเรียกแม่ว่า "หุ่ เอยลูกไปเรียนเป็นสำเร็จ เพราะเมื่อคืนข้าฝันไปว่าได้เดินข้ามสะพานแม่น้ำใหญ่มีหมาตัวหนึ่ง มายืนขวางสะพานทำที่จะห้ามไม่ให้ไป แต่ข้าตวาดไล่แล้วมันก็หลีกทางให้ข้ามสะพานตลอดไป" ต่อแต่นั้นหลวงพ่อบัวก็ดูฤกษ์กำหนดวันไป เพราะท่านเป็นหมอดูล่าสี่อยู่ในตัว ทางมารดา ก็เตรียมเรือไฟมา ๒ แจวและเตรียมเสบียงอาหารพร้อมด้วยหม้อข้าวเชิงกรานให้ โองเล็กสำหรับ ใส่น้ำกินไม่ให้ผัดน้ำ โดยเอาดินเหนียวข้างตลิ่งก้อนหนึ่งใส่กันโอง ลงบรรทุกเรือเสร็จ พอถึง กำหนดวันตามฤกษ์เวลาเช้า พ่อตีแม่หุ่และนายบุญก็ยกมือไหว้กราบลาผู้มาส่ง ก็วางเรือวกน้า รดหัวเรือแล้วก็ถอยออกจากท่า แต่เวลาก่อนออกนั้นพี่บ้าน้ำอา ปู่ย่าตายาย พร้อมทั้งหลวงพ่อบัว มาส่งอยู่ที่ท่ามากมายหลายคน บ้างก็มีด้ายมาผูกข้อมือและอวยชัยให้พรนายบุญ บางคนก็ร้องให้

พุ่มพายนาคา ส่วนนายบุญใจแข็งไม่ร้องไห้เวลานั้น แต่ภายหลังเมื่อเรือเคลื่อนที่พ้นท่าออกไป เหลียวมาดูบ้านนาคาไหลออกมาเฉยๆ พร้อมก็ยกมือไหว้หลวงพ่อก้าว หลวงพ่อบัว เมื่อเรือผ่านหน้าวัดทั้งสองซึ่งเวลานั้นหลวงพ่อกำลังสองยังมีตัวอยู่ แล้วเรือก็รอนแรมล่องมาตามลำน้ำ ๓ คืน จึงมาแยกเข้าคลองมหาสวัสดิ์ มาออกคลองบางกอกน้อย แล้วออกแม่น้ำกรุงเทพฯ เข้าจอดพักเรือที่คลองสะพานด่านใกล้บ้านมหาสุ (บิดานายชิต บุรทัต) ถนนตีทองหน้าวัดสุทัศน์ เพราะตั้งใจจะมาอาศัยอยู่ที่นั่น เมื่อพ่อแม่พานายบุญไปขอฝากท่านก็รับโดยดี ไม่มีการเรียกค่าอาหารกินเหมือนเดิยวันเพราะเวลานั้นของกินถูก ชาวสาวเจ๊กหลบชายตามบ้านดังละบาท หรือห้าลึงเท่านั้น แล้วท่านมหาสุก็พานายบุญไปหาพวกของท่านให้เป็นผู้นำนายบุญไปฝาก โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอีกที่ ทั้งนี้ว่าเป็นพระคุณของท่านมหาสุเป็นล้นพ้น

การฝากนักเรียนนั้นไม่ยากเพียงแต่นำตัวนักเรียนเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง ทางเดินเข้าประตูเทวาพิทักษ์เลียบก่าแพงชั้น ในอ้อมหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ไปทางวัดพระเชตุพน เพราะโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอันเป็นที่ ๒ ชั้นยาวตามก่าแพง ตั้งอยู่ทางนั้น และกระทรวงธรรมการก็อยู่ติดต่อกับโรงเรียนทางเดียวกัน การฝากผู้นำได้นำนายบุญไปหาหลวงสรยุทธโยธาหาญ (ตัน) เจ้ากรมโรงเรียนบอกว่าขอฝากนายบุญเข้าเรียนประโยค ๒ ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบพร้อมกับส่งใบประกาศนียบัตรประโยค ๑ ให้ดู หลวงสรยุทธฯ ดูแล้วก็รับว่าได้ แล้วพาไปลงชื่อในทะเบียนโรงเรียนสำหรับปี ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ซึ่งเวลานั้นนายบุญมีอายุได้ ๑๖ ปี และเสียเงินประกันตัว ๓ ตำลึง สำหรับว่าในระหว่างเรียนเดือนหนึ่ง ถ้าไม่ขาดเรียนเกินกว่า ๓ วันแล้ว คืนประกันบาท ๑ ให้ทุกเดือน นายบุญเอาคืนได้หมดทั้ง ๒ ปีที่เรียนอยู่ นอกนั้นไม่เสียอะไรอีก และการสอบคัดเลือกก็ไม่มี แล้วรุ่งขึ้นนายบุญก็แต่งตัวไปโรงเรียนโดยนุ่งผ้าพื้นสีน้ำเงินโจงกระเบน ใส่เสื้อราชปะแตนเท้าเปล่า วันแรกตรงไปหาเจ้ากรมเจ้ากรมก็พานายบุญไปมอบครูใหญ่ ซึ่งมีชื่อว่า พระโสภาทวรกิจ (มหาแก่น) และพระรัตนราชวรจารย์เมื่อยังเป็นครูวัดนี้ กับนายต่วนครูรอง นายบุญได้เข้าเรียนประโยค ๒ ในห้องศึกษาชั้นบนโดยครูวัดนี้เป็นครูประจำห้อง เวลานั้นไม่มีเรียกชั้น เรียกแต่ว่าห้อง ก. ห้อง ข.

ซึ่งเป็นห้องสำหรับประโยค ๑ อยู่ชั้นล่างมีหลายห้อง ส่วนประโยค ๒ มีห้องเดียว และมีนักเรียนราว ๔๐ คน ซึ่งล้วนเป็นบุตรขุนนางข้าราชการและพระองค์เจ้าวังหน้ากับหม่อมเจ้าทั้งนั้น เป็นข้างเข้ามาแต่บ้านนอกมีนายบุญคนเดียว

การเรียนประโยค ๒ ก็เรียนซ้ำตามแบบเรียนประโยค ๑ แต่มีวิชาพิเศษเพิ่มขึ้น คือ

๑. เขียนตามคำบอก เอาพงศาวดารกรุงเก่าและบทความของจินตกรวิเก่า ๆ มาบอกให้เขียน เพื่อสอบให้รู้ว่าการหนังสือเบื้องต้นในประโยค ๑ นักเรียนแคล่วคล่องดีแล้วหรือยัง ฉะนั้นนักเรียนจะต้องเขียนให้ดูกวรวรดอนและตัวสกดการันต์

๒. ย่อความ ครูไปขอใบบอกเก่า ๆ ของศาลาลูกขุนซึ่งบอกข้อราชการจากหัวเมืองเข้ามากรุงเทพฯ ฯ ซึ่งมีข้อความยืดยาวเป็นม้วนกระดาษช่อยโต ๆ มาให้นักเรียนย่อความให้สั้นและได้ใจความ อันนี้ยุ่งและยาวมาก

๓. เรียงความ ครูแต่งจดหมายหรือข้อความอะไรขึ้นอย่างหนึ่งแกล้งทำให้ผิดในคำพูดของเจ้านายและชั้นของบุคคลพร้อมทั้งวงกาขีดฆ่าชั้นต้นลงปลายผิด ๆ สารพัด ให้นักเรียนคัดเขียนเรียบเรียงขึ้นใหม่ให้ถูกต้องเรียบร้อย

๔. เลข บัญญัติไตรยางค์ เศษส่วน เสนา หน้าไม้

๕. ภาษาคำต่างประเทศไม่มี แต่มีข้อตแสนต์เป็นวิชาแทรกซึ่งใครจะเรียนหรือไม่เรียนก็ได้

วิชาเหล่านี้รู้สึกว่าเป็นเรื่องง่ายแล้วออกมาทำราชการเป็นประโยชน์ใช้ได้จริง ฯ นายบุญเรียนในปีแรก สันปี ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ครูไม่ส่งเข้าสอบไล่ ต้องเรียนปี ๒ คือ ร.ศ. ๑๑๑ ต่อไป มาในปีใหม่นี้ครูใหญ่ได้สั่งให้นายบุญขึ้นนั่งโต๊ะสอนนักเรียนเมื่อครูประจำห้องขาด คราวนี้นักเรียนที่เคยล้อเลียนดูถูกออกจะเกรงใจและนับถือขึ้น เมื่อเรียนมาอีกจนปลายปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) จวนจะสอบไล่ มีอุปสรรคใหญ่เกิดขึ้น เพราะทางกระทรวงกลาโหมเรียกตัวนายบุญซึ่งอายุครบ ๑๘ จะเอาไปสักเป็นทหารรักษาพระองค์ตามสังกัด เพราะบิดาเป็นทหารรักษาพระองค์ เขาจะเอาบิดาขังเร่งให้ส่งตัวนายบุญ บิดาต้องวิ่งมาหาหลวงสรยุทธ ฯ เจ้ากรมโรงเรียน หลวงสรยุทธ ฯ ก็ใจดีเหลือเกินได้ไปรับรองต่อกระทรวงกลาโหม ขอพัก

ให้นายบุญสอบไล่เสียก่อน ถ้าสอบไล่ตกจะส่งตัวมาให้ เขาก็ยอมตกลงเป็นอันพันประการที่ถูกเร่งรัดของบิดาไป เพราะฉะนั้นพอถึงเวลาสอบไล่คราวันครูก็รีบส่งชื่อนายบุญเข้าบัญชีสอบไล่สำหรับปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ทันที แต่ส่งทั้งหมดด้วยกันก็คนจำไม่ได้ จำได้แต่ว่าเป็นปีนั้นประโยค ๒ สอนกุหลาบสอบได้หลายคน รวมทั้งนายบุญซึ่งได้คะแนนเป็นที่ ๑ ของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบประโยค ๒ ในประกาศนียบัตรประโยค ๒ มีชื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการเซ็นชื่อคนเดียว ดังนั้นจึงเป็นอันว่านายบุญได้หลุดพ้นจากสังกัดทหารตามพระราชบัญญัติการศึกษาเวลานั้น ตอนนั้นเมื่อหวนคิดถึงเบื้องต้นที่หลวงพ่อบัวท่านฝันว่าหมาใหญ่มาขวางสะพานข้ามแม่น้ำแล้วท่านไล่มันหนีไป ท่านก็ข้ามสะพานไปได้ ดุสมกับเหตุผลแม่นแท้ ๆ

ครั้นภายหลังต่อมาเมื่อถึงวันแจกประกาศนียบัตรและรางวัลในการสอบไล่ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร) เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้กราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิตสยามมกุฎราชกุมาร (สวรรคต พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งเวลานั้นมีพระชนม์พรรษาราว ๑๕—๑๖ ปี มาเป็นประธานในการแจกรางวัล ณ ลานสนามหน้าหน้าโรงเรียน เมื่อเสด็จมาและประทับยังพระโอรนแล้ว เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ตรงเข้าไปถวายคำนับแล้วกล่าวถวายรายงานเป็นข้อความสั้น ๆ ว่าจำนวนนักเรียนประโยค ๒ บินเข้าสอบไล่เท่านั้นคน สอบไล่ได้เท่านั้นคน และนายบุญได้คะแนนเป็นที่ ๑ แล้วก็ออกชื่อต่อไปทุก ๆ คน และกล่าวต่อไปว่านักเรียนที่สอบไล่ได้จะได้รับรางวัลของโรงเรียน คือ หีบเหล็กเล็ก ๆ มีหูหิ้วและมีตราสวนกุหลาบใส่เครื่องเขียนและเงินกัษนาพิกาเรือนแก้ว แล้วทันใดท่านก็หยิบเงินถุง ๑ ขึ้นชูให้เห็น และกล่าวต่อไปว่าเงินจำนวนนี้มี ๓ ชั่ง เป็นของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ (พระนางเรือล่ม) พระราชทานสำหรับนักเรียนที่เรียนดี ฉะนั้นเงินนี้จะได้นแก่นายบุญผู้สอบไล่ได้ที่ ๑ คนเดียว แล้วทันใดท่านก็ขานชื่อนักเรียนให้เข้าไปทีละคน ผู้ที่ถูกเรียกคนแรกคือนายบุญ นายบุญได้เดินเข้าไปตรงหน้าพระที่นั่งแล้วนั่งลงคุกเข่ากราบถวายบังคม ๑ ครั้ง พอเงยขึ้นเจ้าพระยาภาสฯ ก็หยิบประกาศนียบัตรและของรางวัลถวายสมเด็จพระมกุฎราชกุมาร แล้วพระองค์ท่านก็พระราชทานส่งต่อให้นักเรียนรับไป เมื่อเสร็จแล้วครูและนักเรียนที่มาประชุมก็ขานโห่รับฮuzz ๓ ลา สมเด็จพระมกุฎ-

ราชกุมารก็เสด็จกลับ เป็นเสด็จการเพียงเท่านั้น ส่วนนายบุญตัวคนเดียวไม่มีญาติที่ขอบของ พระรุงพระรังกลับบ้านคนเดียว แต่เมื่อก่อนจะกลับ เจ้าพระยาภาสฯ ได้มาสั่งว่า ชั้นปีใหม่ให้ทำงานด้วยกัน ซึ่งเวลาจวนจะสิ้นปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) อยู่แล้ว

ตอน แรกเข้ารับราชการ

ฉะนั้นราวชั้นปีใหม่ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นายบุญก็แต่งตัวเข้าไปหาเจ้าพระยาภาสฯ ที่กระทรวงธรรมการ ท่านก็ให้คนนำไปสู่ห้องจดหมายโต้ตอบซึ่งมีขุนพิสิฐฯ เป็นนายเวรประจำห้อง พระองค์เจ้ารัชสีแจ่มจรัส (กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) เป็นนายเวรพิเศษ หลวงภักดีนฤเบศ (กระจ่าง) เสมียนตรา และพระยาวุฒิการบตี (ม.ล. คลี) เป็นปลัดทูลฉลอง นายบุญเป็นเสมียนอยู่กระทรวงธรรมการจนตลอดสิ้นปี ร.ศ. ๑๑๒ ได้เงินเดือน ๑๕ บาท ครั้นชั้นปีใหม่ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) วันหนึ่งในขณะที่นายบุญนั่งทำงานอยู่ เจ้าพระยาภาสฯ ได้เรียกนายบุญเข้าไปหาบอกว่ากระทรวงยุติธรรมเขาขอนักเรียนประโยค ๒ ไปเป็นเสมียนคนหนึ่ง ฉันทเห็นควรให้เธอไป เพราะเป็นกระทรวงตั้งใหม่มีหนทางดี นายบุญเรียนตอบว่า แล้วแต่ได้ทำ ในทันใดท่านก็เขียนจดหมายส่วนตัวฉบับหนึ่ง มอบให้นายบุญถือไปให้พระศรีธรรมสาร (เล็ก) ซึ่งภายหลังเลื่อนเป็นพระยาภักดีกานุกรณ์กิจ ปลัดทูลฉลองกระทรวงยุติธรรม ท่านก็รับนายบุญไว้โดยแสดงความพอใจ และตั้งให้เป็นเสมียนตรีเงินเดือน ๑๖ บาท สังกัดในกองโต้ตอบจดหมายกระทรวงยุติธรรม ซึ่งในเวลานั้นกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์เป็นเสนาบดี และนายบุญได้เข้าประจำทำงานในห้องปลัดทูลฉลองสำหรับร่างจดหมายตามท่านบอก เพราะท่านเขียนหนังสือไม่สันทัดเอกโทและตัวสกดการันต์ ครั้นถึงปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) นายบุญทำงานล่วงบี่มาแล้ว นายบุญก็ขออนุญาตลาบวชเป็นพระมหานิกายไปจำพรรษาอยู่วัดจันเมืองสุพรรณ เมื่อออกพรรษา ๓ เดือน ก็สึกกลับมาทำงานตามตำแหน่งเดิม คราวนี้ท่านปลัดทูลฉลองได้ซื้อพิมพ์ดีดสมิทพรีเมียซึ่งตกเข้ามาใหม่ให้นายบุญหัดดีดคนแรก ในกระทรวงยุติธรรม และดีดได้รวดเร็วคล่องแคล่ว วันหนึ่งเวลาประมาณห้าโมงเช้า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จไปรเวทมาตรวจกระทรวงและศาลยุติธรรม ได้เสด็จเข้าไปในห้องปลัดทูลฉลอง กำลังนายบุญตีพิมพ์อยู่ที่คน

เดียว นายบุญก็ขยับลุกจากเก้าอี้จะลงหมอบ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงยกพระหัตถ์ห้าม และรับสั่งให้พิมพ์ต่อไป นายบุญก็ตีพิมพ์ให้ทอดพระเนตร พระหัตถ์ท้าวโตะอยู่ประเดี๋ยวก็รับสั่งว่า ตีตีเร็วดี แล้วก็รับสั่งถามอะไรต่อไปอีกเล็กน้อย ก็เสด็จออกจากห้องปลัดทูลฉลอง เข้าห้องอื่นต่อไปทั่วทั้งชั้นบนชั้นล่าง ทั้งนี้โดยพระยาอรรณวกฤติหฤติ เมื่อยังเป็นมิสเตอร์แสนเตอร์วิศ สำนักระทรวงยุติธรรมเป็นผู้นำเสด็จ พอสายหน่อยปลัดทูลฉลองและใครต่อใครมาก็พากันรุมถามนายบุญเป็นการใหญ่ ครั้นภายหลังต่อมาเมื่อพระยาฤติกวาท ปลัดชราออกราชการไปแล้ว และเจ้าพระยามหิธร (ลออ โกรฤกษ์) เมื่อยังเป็นพระยาจักรีป่าดึกสี่วิสุทธิมาเป็นปลัดทูลฉลองแทน นายบุญก็ออกมาทำงานในห้องใหญ่ข้างนอกและได้เลื่อนเงินเดือนเลื่อนตำแหน่งเป็นเสมียน โทเสมียนเอก ตลอดจนได้เลื่อนเป็นนายเวรกรมบัญชาการ กระทรวงยุติธรรม เงินเดือน ๗๕ บาทโดยลำดับ เวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ซึ่งภายหลังเลื่อนเป็นกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เพิ่งกลับจากเมืองนอกได้มาเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ในปี ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระองค์ท่านก็ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายชั้นที่ตกลสองชั้น หลังหนึ่งอยู่ทางใต้กระทรวงยุติธรรมเก่า ซึ่งเวลานั้นเรียกว่าโรงสีก แต่บัดนี้โรงสีกและกระทรวงยุติธรรมเก่าได้รื้อไปหมดแล้ว และนายบุญก็ได้เข้าเรียนกฎหมายในปีต่อมา ปีแรกพระองค์ท่านเป็นผู้สอนกฎหมายเอง โดยอนุโลมสอนตามหลักกฎหมายหมอบรัดเลเล่ม ๑-๒ ซึ่งเป็นกฎหมายสำหรับใช้ในโรงศาลเวลานั้น และทรงสอนตลอดมาจนปี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ซึ่งเป็นปีที่นายบุญสอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิต ในปีนั้นรวมสอบได้ด้วยกัน ๔ คน คือ

๑. นายก้อน (พระยามโนปกรณนิติธาดา)
๒. นายสุดใจ (พระยามนธสุรราช)
๓. นายสุทธิ (พระยาทริสจรรย์)
๔. นายโชติ (พระยาฤติกวาทอนุกรณกิจ)
๕. นายฉัตร (พระยานนทธรรมธาดา)
๖. นายบุญ (พระยาลักษมณ์สุนทร)

* พระราชโอรสพระองค์ที่ ๑๔ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗. มหาวิม (พระยาวิชัยสุนทร)

๘. นายชัน (หลวงพจนานวณวิจิตร)

เมื่อเขียนประวัตินี้ ได้ยกเอารูปถ่าย ๔ คนมาดูเลยปลงธรรมสังเวชว่า อนิจจัง อนิจจา เวลาที่เหลือพระยาลักษมณ์ ๓ คนเดียว นอกนั้นก็ตายหมด และเลยคิดไปถึงพวกที่ไล่ประโยค ๒ สนวนกุหลายได้ในปีเดียวกัน ๔ คน ก็ตายหมด เหลือแต่พระยาลักษมณ์ ๓ คนเดียวเหมือนกัน ยิ่งกว่านั้นย้อนนึกไปถึงเพื่อนรับราชการในกรมบัญชาการกระทรวงยุติธรรม เมื่อครั้งเป็นเสมียน อยู่ด้วยกันประมาณ ๒๐ กว่าคน ก็ยังมีเพื่อนเหลือตายอยู่เพียง ๒ คนคือพระสังฆศาสตร์วินิจัย (ชัน) กับพระจางวินิจัย (อร่าม) ซึ่งอายุน้อยกว่าทั้ง ๒ คน แต่ก็มิได้มีความประมาท ปลงใจอันแน่นแน่ว่าในเวลาอันใกล้เราก็ต้องตายเหมือนกัน เข้าใจเอาเองว่าที่มีอายุยืนมาจน ปานนี้คงจะเป็นด้วยเราเจริญสมถวิปัสสนา มีธรรมเป็นที่อยู่ด้วยความสงบแห่งใจ

ต่อไปจะได้ย้อนกล่าวถึงนายบุญเมื่อสอบไล่กฎหมายได้แล้ว พอถึงเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ในปีทีสอบไล่ตัวเอง กระทรวงยุติธรรมได้มีคำสั่งโดยกระแสพระบรมราชโองการรัชกาลที่ ๕ แต่งตั้งให้นายบุญไปเป็นผู้พิพากษาศาลเมืองสวรรคโลก เงินเดือน ๓ ชั่ง ศาลสวรรคโลกเวลานั้นเป็นศาลคดีต่างประเทศพิจารณาความเรื่องไม้สักของต่างชาติที่ตั้ง ทำการป่าไม้อยู่ในเมืองสวรรคโลกด้วยในตัว อนึ่งในการเดินทางไปสวรรคโลกนั้นหลวงโสภณเพ็ชรรัตน์ (ก) นายห้างกิมเซ่งหลี ได้กรุณาจัดเรือและคนเป็นพาหนะที่จะไปให้เสร็จ คือ เรือเบ็ดใหญ่ ๒ ลำ คนแจวลำละ ๔ คน พร้อมทั้งมีคนเป็นหัวหน้าคนหนึ่งกำกับไปด้วย ทั้งนี้ เหมามาเป็นราคาค่าจ้าง ๖๕๕ บาท ในการเดินทางเรามืดแปดด้านไม่รู้ที่สวรรคโลกอยู่ที่ไหน แล้วแต่เรือจะพาไป แต่อันใจอยู่ที่หลวงโสภณ ๓ ว่าคนคุมเรือนั้นเขาขึ้นล่องไปมาทำป่าไม้ กิมเซ่งหลีที่สวรรคโลกสุโขทัยเสมอ เมื่อถึงวันกำหนดคนนำหลวงโสภณ ๓ ก็ให้คนนำเรือ ๒ ลำ เข้ามาในคลองข้างวัดสุทัศน์และจอดที่คลองหน้าตึกแถวหน้าโรงเรียนเบญจมราชาลัยเพื่อบรรทุกของ เพราะนายบุญเข้าตึกอยู่ที่นั่นเดือนละ ๔ บาท เวลานั้นนายบุญมีบุตรภรรยาเป็นครอบครัวแล้ว โดยได้ทำการสมรสกับแม่เย็น ซึ่งเป็นสาวชาววัง เวลานั้นนายบุญเกิดบุตรกับแม่เย็น คนหนึ่งอายุได้ ๔ เดือน คือ ขุนพากยวาทิ (อภัย ศาลยาชีวิต) เมื่อชนของและคนในครอบครัว

ลงเรือ และร่ำลาญาติมิตรที่มาส่งพร้อมกันได้จุดธูปเทียนนมัสการหลวงพ่อดำไว้สักครู่เสร็จแล้ว ก็ถอยเรือจากคลองออกแม่น้ำ เรือของเรา ๒ ลำ บักรงข้างยื่นแน่นแสดงว่าเป็นเรือราชการ

ตอน ออกไปรับราชการหัวเมือง

ณ วันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) เวลาเช้าเรือกลไฟของห้างกิมเซ่งหลี ก็เข้าผูกโยงเรือของเรา ๒ ลำ ลากขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองอ่างทอง น้ำแห้งก็ต้องปล่อยโยงแค่นั้น ต่อแต่นั้นเรือเรา ๒ ลำก็ต้องใช้ถ่อและแจวตะบึงไป ผ่านเมืองสิงห์ สวรรค์ ชัยนาท นครสวรรค์ ปากน้ำโพ สุดแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วเลี้ยวซ้ายเข้าเกษียญไปตามลำน้ำยม ผ่านเมืองสุโขทัย (เวลานั้นเป็นอำเภอก) ถึงเมืองสวรรคโลก (เวลานี้เป็นอำเภอก) เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) รวมเวลาเดินทาง ๕๐ วัน ระยะทางที่ผ่านมาตั้งแต่ แยกเข้าเกษียญจนถึงสวรรคโลกได้รับความลำบากยากเข็ญเป็นอันมากประการ เพราะเป็นเวลาแล้ง น้ำแห้งเรือติดต้องเข็น และเมื่อเข้าแก่งต้องใช้เชือกลากเรือเป็นตอน ๆ ไป แต่อาศัยที่ว่ากำนัน ผู้ใหญ่บ้านทางเมืองเหนือเขาใจดีมีความเคารพต่อคนข้าราชการ เมื่อเรือติดแห่งที่ไหนให้คนเรือ ไปบอกเขาก็เรียกราษฎรมาช่วยเข็นจากเรือให้ลุล่วงตลอดไป ใช้แต่เท่านั้นความทุกข์ยากลำบาก ด้วยความเจ็บไข้ตายเป็นของคนในเรือยังมีอีกนา ๆ ประการ กล่าวคือ คนที่ห้างกิมเซ่งหลีจัดให้ เป็นหัวหน้าควบคุมเรือมาเป็นลมจุกแน่นตายในขณะเข็นเรือระหว่างทาง ตัวนายบุญเองก็เป็นไข้ จับสั้น ภรรยาที่เท้าบวมทั้งสองข้างเดินไม่ได้ หมอพื้นเมืองมาคิดว่าถูกผีปลวก และบุตรชายซึ่งมี อายุ ๔ เดือน (ชุนพากยวาทิ) ก็เป็นทรราชก็น่ากลัวตาย แต่เตชะบุญหาหมอกกลางบ้านมา กวาดยาหายรอดตายได้ ฉะนั้นเมื่อเรือใหญ่มาถึงตำบลหนึ่งสืบทราบว่าจะถึงเมืองสวรรคโลก นายบุญจึงได้หาจ้างเรือเล็กพาบุตรภรรยาล่องหน้ามาถึงเมืองสวรรคโลกก่อนเรือใหญ่ เวลานั้น พระพิศณุ ๗ เจ้าเมืองได้จัดให้ขึ้นอยู่ที่ศาล (ที่ว่าการอำเภอก) อำเภอกเก่าซึ่งเป็นเรือนไม้จริง ชั้นเดียว พื้นปูกระดานหลังคามุงกระเบื้องไม้ ฝารอบนอกเป็นเสื่อลำแพนแต่กว้างขวางพออยู่

ตอน อยู่ที่เมืองสวรรคโลก

ครั้นเมื่อได้ที่อยู่เรียบร้อยแล้ว ถึงวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) นายบุญก็เข้ารับหน้าที่ผู้พิพากษา และแทนพระภักดีราชผู้พิพากษาหัวหน้าเก่าซึ่งถูกส่งย้ายไปอื่น ส่วนหลวงวรสาตร์พิจารณ์ผู้พิพากษารองคงทำงานอยู่กับนายบุญต่อไป ศาลเมืองสวรรคโลกเวลานั้นเป็นอาคารไม้ชั้นเดียวพนักเตี้ย ๆ นายบุญทำงานอยู่ที่ศาลเมืองสวรรคโลกมีหนึ่งก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภิกิจวิจารณ์ การรับสัญญาบัตรนายบุญเห็นว่าเป็นหน้าหน้าไปมาสะดวก จึงได้ลองเรือลงไปรับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ที่สนามหน้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาทรงยืนตรงหน้านายบุญ พระยาจักรีปาดิปลัดทูลฉลองยืนกำกับอยู่ข้างหลังก็ทูลเบิกกราบบังคมทูลว่า นายบุญเนติบัณฑิตผู้พิพากษาศาลเมืองสวรรคโลกลงมารับพระราชทานสัญญาบัตร ในทันใดพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสถามนายบุญว่า "เจ้ามาอย่างไร" นายบุญก็กราบบังคมทูลว่า "มาเรือพระพุทธรู้จักคะ" แล้วตรัสถามอีกว่า "เจ็บไข้อย่างไรบ้างหรือเปล่า" นายบุญก็กราบบังคมทูลตอบตามแบบแผนว่า "ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม สุขสบายดีไม่ได้เจ็บไข้พระพุทธรู้จักคะ" เมื่อทรงยืนสัญญาบัตรให้แล้วก็เสด็จเลยไป

หลวงอภิกิจวิจารณ์เมื่อได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแล้วก็กลับไปอยู่ศาลสวรรคโลกต่อไปอีก และในระหว่างที่อยู่นั้นในวันพระหยุดราชการ หลวงอภิกิจฯ ได้เที่ยวไปชมโบราณสถานต่าง ๆ ในเมืองเก่าพระร่วง (ดูเหมือนโบราณเรียกว่า เมืองศรีสังขนาลัย) ได้เห็นอนุสาวรีย์รูปพระร่วงหล่อด้วยโลหะยืนสูงประมาณศอกคืบสวมหมวกตุ้มที่มีมือถืออะไรจำไม่ได้ ตั้งอยู่ในดักเล็ก ๆ ชาวบ้านเรียกว่าศาลพระร่วง ในศาลเต็มไปด้วยว่าวที่ชาวบ้านนำเอาไปกับนบน ศาลนี้ตั้งอยู่ในป่ารก ใกล้วัดพระปรารักษ์ซึ่งมีพระปรารักษ์ใหญ่ และยังได้เห็นสระพระร่วง (วัดกระพังทอง) มีน้ำอยู่ครึ่งสระแต่ใสแลเห็นปลาหมอว่าย เป็นปลาหมอหัวโตตัวแบนแฟบ มีเกล็ดหุ้มกระดุก ก้นมีหอยขมเป็น ๆ หลายตัว จับเอามาเลี้ยงแล้วตาย เป็นหอยก้นตื้นทุกตัว เหมือนหอยเราแดง ดูก็แปลก พูตามชาวบ้านว่าพระร่วงสาปเมื่อกินแล้วไม่ให้ตาย ก็ไม่ตาย ว่ายไปได้ นอกจากนั้น

ยังได้ไปชุดถ้วยชามเครื่องสังคโลกที่เตาทุเรียง ได้ถ้วยชามและกะปุกเครื่องสังคโลกดีบ้าง
แตกบ้างมาตั้ง ๒—๓ ตะกร้า และได้พระเครื่องวางเป็นพระดินเผา รูปเหมือนเม็ลตันน้อยหน้า
จากพระเจดีย์พังวัดร้างร้างมาเต็มท่อผ้าเช็ดหน้า ภายหลังต่อมาของเหล่านี้ก็ได้แจกกันไปหมด

ที่เมืองสวรรคโลกนี้มีเรื่องที่น่าจะเล่าให้ฟังอีกอย่างหนึ่ง เมื่อดังคุณ้ำไม้ซุงออกจาก
ห้วยไหล่ก่ายซ้อนกันมาเต็มแม่น้ำอันไหลเชี่ยว ทั้งโถ่งโหม้นโศบ้านก็เห็นลอยมา เรือแพต้อง
ถอยหลบเข้าจอดหาที่กำบัง ชาวบ้านต่างพากันเอาเรือออกเก็บฟืนและของลอยน้ำ กองไว้หน้า
บ้านกองโต ๆ ใครมีธุระจะไปไหนทางใต้บ้านก็โดดขึ้นนั่งหลังซุง ประเดี๋ยวก็ถึงที่หมายแล้ว
โดดขึ้นดิ่งไป วันหนึ่งได้ยินเสียงชาวบ้านเกรียวกราว หลวงอภัยกิจ ฯ ออกไปดูที่ดิ่ง เห็นข้าง
ตัวหนึ่งชูแต่ดวงลอยติดมากับสวะกอไม้ เจ้าของร้องให้พายเรือตามมา ได้ความว่าข้างตัวนั้นล้ามโซ่
ไว้กับกอไม้ข้างดิ่ง แล้วดิ่งพังพวงกอไม้ลงน้ำ ซ้างก็ติดมาด้วย ช่วยอะไรไม่ได้ เพราะน้ำเชี่ยว
ไหลเร็ว ซ้างตัวนั้นภายหลังต่อมาได้ทราบว่าจะม้หน้าตาย หลวงอภัยกิจ ฯ อยู่ที่เมืองสวรรคโลกย่าง
เข้า ๓ ปี ใฝ่ใจในการเที่ยวชมโบราณสถาน ดูเร็วเต็มที่ ไม่ได้ประกอบภารกุศลสำคัญอันใด
นอกจากตั้งม้าไว้หน้าบ้านใส่บาตรประจำวัน แต่ก็ได้สร้างของใช้ให้แก่ศาลหลายอย่าง เป็นต้น
เก้าอี้ ม้ายาวสำหรับลูกความนั่ง โต๊ะและชั้นเก็บหนังสือซึ่งได้ทำขึ้นด้วยไม้ซุง ๒ ต้นที่ขอมมาได้
จากห้างไม้ชาวต่างประเทศ โดยให้นักโทษเลือกตามความต้องการ เขายินดีให้ด้วยความเต็มใจ
ยังบอกว่าเอาไปให้พ่อใช้

ตอน อยู่ศาลเมืองพิชัย

ถึงเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) หลวงอภัยกิจ ฯ ก็ได้รับคำสั่งให้ย้าย
จากสวรรคโลกไปเป็นผู้พิพากษาศาลเมืองพิชัยคือศาลเมืองอุดรดิตต์เดียนวัน การย้ายครั้งนี้โดย
ที่ยังไม่มีรถไฟต้องเดินทางข้ามป่าระหว่างแม่น้ำยมสวรรคโลกกับแม่น้ำน่านอุดรดิตต์ ฉะนั้น จึง
ต้องขอให้เจ้าเมืองเขตต์จ่างซ้าง ๓ เชือกกับคนหาบาท ๕๐ คน ค่าจ้างวันละ ๒ สลึง ซ้าง
เชือกละ ๓ บาท เป็นพาหนะสำหรับครอบครัวและสิ่งของ ออกเดินทางจากเมืองสวรรคโลกเมื่อ

วันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) แรมทางกลางป่า ๑ คืน รุ่งขึ้นขึ้นถึงเมืองพิชัย
 เวลานั้นหลวงบริหารพินิจยกกิจเป็นผู้พิพากษาที่ ๑ ขุนศรีบูรภูมิเป็นผู้พิพากษารอง และพระยา
 เทพาธิบดีเป็นเจ้าเมือง เจ้าเมืองได้ให้เข้าพักประจำอยู่ที่ศาล (ที่ว่าการอำเภอ) อำเภอเก่าอย่าง
 เมืองสวรรคโลก แต่ที่นี้ดีกว่าสวรรคโลก เพราะเป็นเรือนไม้จริงชั้นเดียวทั้งหลัง พื้นฝาไม้
 กระดาน หลังคามุงสังกะสี มีผ้าแน่นหนาแข็งแรง และกว้างขวางพออยู่ ส่วนศาลเป็นอาคาร
 ไม้ชั้นเดียวเตี้ย ๆ หลวงอุฎกกิจ ฯ เมื่อได้รับหน้าที่เป็นผู้พิพากษาศาลเมืองพิชัยแทนหลวงบริหาร
 พินิจยกกิจหัวหน้าแล้ว ก็คงร่วมทำงานกับขุนศรีบูรภูมิผู้พิพากษารองต่อมา เวลานั้นรถไฟยัง
 ไม่มี เป็นแต่กรุยทางมาหลังศาล

ที่เมืองพิชัยหรืออุตรดิตถ์นั้นสถานที่ราชการและศาลตั้งอยู่ริมตลิ่งสูง ฝั่งตะวันตกของ
 ลำน้ำ่าน แต่ตลาดท่าอิฐซึ่งเป็นตลาดใหญ่ โคจรังกระโน้น ตั้งอยู่คั่นตลิ่งชายหาดซึ่งเป็นที่ลาด
 หน้าน้ำน้ำท่วมทุกปี เวลานั้นป่าไผ่มาท่วมหาด ชาวเรือชาวแพที่จอดอยู่แถวตลาดต้องคอยระวัง
 ดอยเรือดอยแพหนีน้ำขึ้นไปถึงชายป่า บางรายพลาดท่าเสียที่เรือแพหลุดไหลไปตามสายน้ำ
 เชียว ได้รับความเสียหายและถึงตายกันบ้างก็มี และเวลาน้ำลตก็ลตเร็ว เรือแพต้องคอยดอย
 ตามน้ำลงมา ถ้าเพลหรือเหนียวอ่อนนอนหลับไปเสียดอยไม่ทัน เรือแพเจ้าของนั้นก็ตักตัก
 ค้างบืออยู่จนถึงหน้าน้ำขึ้นใหม่ จึงหลุดลงมาได้ ที่เมืองพิชัยหรืออุตรดิตถ์นั้นพื้นแม่น้ำกว้างใหญ่
 แต่หน้าแล้งน้ำแห้งขอด หาดชันทั่วไป แต่มีน้ำไหลเป็นช่องให้เรือเล็ก ๆ เดินขึ้นล่องได้เป็น
 ช่อง ๆ เมื่อเช่นนั้นน้ำก็ยิ่งเชี่ยวจัดเพราะทางน้ำแคบเข้ามา ฉะนั้นเรือลำโตเมื่อตักตัก จะต้อง
 ระวังยึดเรือให้ตรงลำไว้อย่าให้ขวางเป็นอันขาด ถ้าปล่อยให้ขวาง เป็นเรือเล็กก็จะล่มคว่ำลง
 ทันที เพราะน้ำไหลแรงจัด ทรายก็จะมาปะทะท่วมทับถมเรือให้จมลงอยู่ใต้ทรายในไม่ช้า
 เมื่ออยู่เมืองพิชัยหรืออุตรดิตถ์หลวงอุฎกกิจ ฯ ประจำอยู่หลายปีจึงได้ประกอบภารกิจและทำประ-
 โยชน์ให้แก่ราษฎรหลายอย่าง กล่าวคือ

๑. ขอให้พระศรีพนมมาศ (เจ้าของต้นตำหรับยาอายุวัฒนะ 'พญามุขติ' และถึง
 แก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕) นายอำเภอลับแลผู้ใจบุญ ช่วยเสาะหาพระพุทธรูปชำรุดพอซ่อมได้

ตามวัดร้างกลางป่ามาส่งให้หลวงอภัยกิจ ฯ หลวงอภัยกิจ ฯ ก็ตั้งโรงงานขึ้นในบ้าน และจ้างช่างมา
 เลี้ยงดูให้เงินเดือนประจำอยู่ในบ้านสำหรับหล่อ หลอม ต่อเติม แขนขา และ คอพระพุทธรูปที่ชำรุด
 รวมเล็กใหญ่ประมาณ ๒๐ องค์ให้คืนดีดังเก่า และลงรักปิดทองโดยมีผู้ร่วมกุศลด้วย ครั้นเสร็จ
 แล้วก็เอาถวายไว้ตามวัดต่าง ๆ มีพระพุทธรูปปางหนึ่งโตเท่าคนยืน ได้แต่เอาไปไว้วัดพระยืน
 ใกล้กับวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เดียวนี้ก็ได้อาจารย์อยู่ที่นี่

๒. ปี่อะไรจำไม่ได้ ไฟป่าไหม้วิหารวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เขาป่าร้องขอให้ช่วยชน
 กระเบื้องมุงหลังคาวิหารที่สร้างใหม่ และกระเบื้องนั้นเขาชนจากเรือกองไว้ข้างตลิ่งริมแม่น้ำซึ่ง
 ไกลจากวัดพระแท่นทางประมาณ ๕๐ เส้น หลวงอภัยกิจ ฯ ได้รวบรวมเสมียนศาลกับคนในบ้าน
 ของเราทั้งตัวหลวงอภัยกิจ ฯ ด้วยประมาณ ๓๐ คน หาบบัง หิ้วบัง ย่ำมสะพายบัง ใส่
 กระเบื้องเดินทางไปวัดพระแท่น ส่วนตัวหลวงอภัยกิจ ฯ นั้น ย่ำมใหญ่ใส่กระเบื้อง ๒๐ แผ่น กว่า
 จะถึงพระแท่นเกือบตายตาม ๆ กัน เพราะเวลานั้นไม่มีร่มมีแต่เกวียน ซึ่งจะเอามาชนก็กลัว
 กระเบื้องจะหักแตก เพราะทางโขยกเขยกเต็มที

๓. ภายหลังเมื่อสร้างวิหารพระแท่นเสร็จแล้ว เครื่องบูชาในวิหารไม่มี หลวงอภัยกิจ ฯ
 กับหลวงพินิต ฯ กรมการพิเศษได้เป็นหัวหน้าบอกบุญเรียกรายเงิน ซื้อ โต๊ะหมู่ ไม้ ชิงชัน พร้อมด้วย
 เครื่องแก้วบูชาเสร็จชุดหนึ่ง ถวายเป็นพุทธบูชาสำหรับพระแท่นศิลาอาสน์นั้น

๔. หลวงอภัยกิจ ฯ ได้ปลูกที่ใส่บาตรประจำวันทีหน้าประตูบ้านตลอดเวลาที่อยู่ อันนี้
 พระสงฆ์และชาวบ้านนิยมชมเชยทั่วไป

๕. ที่ตำบลลับแลทั่วไป มีต้นไม้ชนิดหนึ่งคล้ายต้นอ้อ และลำต้นโตและสูงกว่า
 ต้นอ้อธรรมดา มีดอกเป็นพวงเหมือนอ้อ ชาวบ้านลับแลเรียกว่าต้นตองกง ต้นตองกงชอบขึ้น
 ตามต้นเขาและโคกเนินตามหมอนเตี้ย ๆ มีราษฎรบางบ้านเก็บเอาดอกตองกงมาตากแห้ง แล้วมัด
 เป็นกำกลม ๆ อย่างไม้กวาดก้านมะพร้าวใช้สำหรับกวาดบ้านและกวาดนุ่นนวลและหมตจตดี หลวง
 อภัยกิจ ฯ ได้ปรึกษากับพระศรีพนมมาศ ก็คิดออกแบบขึ้นตัวหนังสือในแผ่นเหล็กวิลาตว่า 'ลับแล'
 มัดด้วยหวายติดกับกำกลม ตัวไม้กวาดแบนเป็นหางช้าง บังคับให้กำนั้นผู้ใหญ่บ้านทำไม้กวาด
 ดอกตองกงออกจำหน่ายซื้อขายเป็นประโยชน์ของตนเอง ขายที่แรกราคาอันละ ๒ สิ่ง ปรากฏ

โดยรวดเร็วว่าชายตจนที่หลังไม่ต้องบังคับ ตลอดจนชาวบ้านก็พากันทำขึ้นชื่อขายทั่วไปจนเป็น
สินค้าพื้นเมืองบ้านลับแลต่อมาจนทุกวันนี้

๖. ที่ปางต้นฝั่งตำบลเขาพลึงในเขตอำเภอลับแล มีต้นไม้ชนิดหนึ่งคล้ายต้นเต่าร้าง
ขึ้นอยู่ตามคันห้วยและต้นเขาที่เขาพลึงทั่วไป ชาวบ้านเรียกว่าต้นดาว ๆ มีลูกขนาดหมากดิบเป็น
พวง ๆ เหมือนพวงเต่าร้าง เมล็ดข้างในเหมือนลูกชิตที่เจ๊กเชื่อมน้ำตาลแล้วเสียบไม้หยาบขายใน
กรุงเทพ ฯ หลวงอภัยกิจ ฯ ได้ไปตั้งชมรมทำลูกดาวอยู่ที่เขาพลึง ๒ คืน ๒ วัน ได้ผลเป็นเมล็ด
มาตั้ง ๒-๓ บับ แล้วเอามาเชื่อมน้ำตาลทราย เปลือกน้ำตาลมากกว่าจะหวานได้ที่ เชื่อมแล้ว
พองออกได้ตั้ง ๔-๕ บับ ฝากเขาไปขายในกรุงเทพ ฯ ได้บับละ ๘ บาท ซาดทุน และทำกำไรมาก
ลงทุนน้ำตาลก็มาก เก็บไว้นานก็ซักจะเปรี้ยว เลยเล็กไม่ทำ และไม่กล้าแนะนำชาวบ้านให้ทำต่อไป
แต่ก็ได้ขอให้นายอำเภอประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรโค่นต้นดาวเอายอดต้มแวงกินตาม เคยต่อไป
เรื่องลูกดาวนี้มาเสียดายไม่ทราบว่าเดี๋ยวนี้จะมีใครคิดทำประโยชน์อะไรต่อไปหรือไม่

อนึ่ง ในระหว่างเมื่อหลวงอภัยกิจ ฯ อยู่ศาลเมืองพิชัยได้ประสบเหตุการณ์สำคัญ ๒
เรื่อง คือ ครึ่งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นมกุฎราชกุมารเสด็จไปตรวจ
ราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ และได้เสด็จเยี่ยมศาลเมืองพิชัย หลวงอภัยกิจ ฯ ได้เชิญเสด็จขึ้น
ประทับบนบัลลังก์พิจารณาความอาญาถวาย และตัดสินด้วยปากทันทีเพราะเป็นความมโนสำเร้
เมื่อลงจากบัลลังก์ได้ทรงพระอักษรและลงพระนามในสมุดเยี่ยมของศาลว่าการทำงานเรียบร้อยดี เรื่อง
นี้กระทรวงยุติธรรมได้ลงในข่าวศาล

แล้วต่อมาอีกครั้งหนึ่งได้ทราบข่าวโทรเลขจากทางราชการซึ่งเจ้าเมืองส่งมาให้ดูว่า
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ ๕ สวรรคต (พ.ศ. ๒๔๕๓) หลวงอภัยกิจ ฯ อ้างพูดไม่ออก
น้ำตาลกลอ แต่แม่เย็น (ภริยาหลวงอภัยกิจ ฯ และแต่เดิมเป็นพระพี่เลี้ยงพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์
เจ้าหญิงอัปพันตรีปชาในเจ้าจอมมารดาแล รัชกาลที่ ๕) ปลอ่ยโฮที่เดียว

อนึ่ง ในหน้าที่ศาลาการที่ศาลเมืองพิชัยหรือศาลอื่นหลวงอภัยกิจ ฯ ได้ให้ความยุติธรรม
และความกรุณาปรานีแก่คู่ความและพยานที่มาศาลเป็นอย่างดี เป็นต้นว่า การพิจารณา
ได้นั่งสับพยานมาวันยังค่ำจนเย็นหมดเวลาแล้ว แต่พยานยังไม่หมด ซึ่งตามธรรมดาแล้วจะต้อง

เลื่อนต่อไปนัดให้มาในวันหลังอีก แต่ในคดีบางเรื่องคู่ความและพยานอยู่ไกลไปมาต้องค้างคืน
 ค้างวัน หลวงอภัยกิจ ฯ เห็นความลำบากของคู่ความและพยานก็ต้องจุดตะเกียงลานซึ่งเตรียมไว้
 และทนนวดข้าวเย็น อุตส่าห์สับพยานในเวลาค่ำคืนไปจนหมด

ตอน อยู่ศาลมณฑลนครสวรรค์

หลวงอภัยกิจวิจารณ์อยู่ที่ศาลเมืองพิชัยตลอดเวลา ๖ ปี ถึงวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน
 ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ก็ได้รับคำสั่งให้ไปรับตำแหน่งอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลนครสวรรค์
 แทนพระอนุสรนิติสาร (เลียบ) อธิบดีคนเก่าซึ่งย้ายกลับเข้ากรุงเทพ ฯ การย้ายครั้งนี้หลวง-
 อภัยกิจ ฯ ได้ย้ายโดยทางเรือ เพราะเห็นสะดวกกว่าไปรถไฟซึ่งเวลานั้นรถไฟก็มีแล้ว ฉะนั้น จึง
 ได้ซื้อเรือเบ็ดเหนือขนาดใหญ่ ๒ ลำเป็นส่วนตัว ราคาไม่แพง แต่ลำหนึ่งไฟไหม้ประทุนหมด
 เหลือแต่ลำเรือ ลำนี้สำหรับบรรทุกของอันพระรุงพระรัง ลำที่มีประทุนหลวงอภัยกิจ ฯ ก็ครอบครั
 ไปเอง ออกเรือจากพิชัยอุตรดิตถ์วันที่ ๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) โดยใช้คนเกณฑ์
 จ้างแจวล่องมาตามลำน้ำน่านตามสบายไม่รีบร้อน ๕ วัน ถึงปากน้ำโพ นครสวรรค์ เวลานั้น
 พระยารณชัย (ตระกูลโชติกเสถียร) เป็นสมุหเทศาภิบาล และพระยาอดเมืองขวาง (แมน)
 เป็นเจ้าเมือง หลวงอภัยกิจ ฯ เมื่อได้รายงานจากอธิบดีเก่าแล้วก็ยังต้องพักอยู่ในเรือนพระ-
 อนุสร ฯ จนของออกจากเรือนไป หลวงอภัยกิจ ฯ จึงได้ขึ้นจากเรือเข้าอยู่เรือน ๒ ชั้น อันเป็น
 บ้านพักสำหรับตำแหน่งอธิบดี และศาลมณฑลเวลานั้นก็เป็นอาคารไม้ชั้นเดียวพื้นเดียว ๆ บ้าน
 ที่พักมีถนนหน้าบ้านเป็นทางเดิน และมีพระสงฆ์เดินบิณฑบาตรทุกวัน หลวงอภัยกิจ ฯ จึงได้ปลูก
 ไร่ในป่าตรประจำวันขึ้นที่หน้าบ้าน ตามที่เคยทำมาแล้วในหัวเมืองอื่น

อนึ่ง เมืองนครสวรรค์นี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมทุกปี อยู่
 มาบหนึ่งฤดูน้ำแรกขึ้น มีน้ำป่าไหลมาทางเขาขาดหลังศาล แล้วไหลบ่าลงแม่น้ำทำให้ตลิ่งพัง
 ครึ่น ๆ น้ำกลัว หน้าศาลมณฑลนครสวรรค์ก็มีสายน้ำกัดเป็นคลองไหลลงตลิ่ง ตันจิวใหญ่ ๒ ตัน
 ที่หน้าศาล ล้มตามตลิ่งพังลอยน้ำไปต่อหน้าต่อตา หลวงอภัยกิจ ฯ เห็นท่าไม่ดี จึงรีบไปขอให้
 เจ้าเมืองเบิกนักโทษออกมาขึ้นฝั่งถึงไม้สะพานที่หน้าศาล ให้นำน้ำไหลบ่าไปทางอื่น ใน

ระหว่างที่ทำอยู่นั้นน้ำได้ดันเอาหัวไม้ริมตลิ่งหน้าศาลพังลงน้ำไปอีก ตอนนั้นหลวงอุฎฺธิจ ๗ ตกใจจึงสั่งให้เสมียนขนสำนวนคดีความออกจากตู้รวมกองไว้ในศาล เพื่อฉาบฉวยเห็นไม้ไทจะได้ขนเอาสำนวนหนีน้ำไป แต่เดชะบุญการสะท้อนบเป็นผลทำให้น้ำบ่าไปลงทางอื่นได้ ศาลจึงพ้นอันตราย พุดถึงน้ำเมืองเหนือแล้ว คนที่เคยอยู่เคยเห็นเป็นกลัวทุกคน

หลวงอุฎฺธิจ ๗ ไม่ทราบว่ที่เมืองนครสวรรค์มีโบราณวัตถุสำคัญอะไร ได้เห็นแต่ว่ามีสิ่งธรรมชาติอันหนึ่งคือบึงบอระเพ็ดซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกตรงหลังสถานีรถไฟไปอีกโข บึงนั้นกว้างขวางใหญ่โตแลสุดสายตา กระจเนื้อที่ไม่น้อยกว่า ๑.๐๐๐ ไร่ ในบึงบนผิวน้ำเต็มไปด้วยสวะสนุ่นไหลลอยไปมาตามลมพัด ที่เรียกว่าสนุ่นก็เพราะพองอ่อก่อเป็นสวะขึ้นที่ขั้ดมมานมนาน จนหนารากกับแผ่นดิน มีต้นสนุ่นขึ้นบนสวะนั้นต้นโตเท่า ๆ โคนขา และมีทั้งต้นกล้วยเขาปลุกไว้จนมีเครือ พร้อมทั้งกระท่อมมีคนเลี้ยงเป็ดเลี้ยงไก่ก็มี แต่เขามีเรือเล็กสำหรับไปมาได้ ในน้ำของบึงนั้นชุกชุมไปด้วยเต่า ปลา จรเข้ และสัตว์น้ำเหลือคณนา ส่วนบนอากาศท้องฟ้าจ้วจ้วนไปด้วยนกกินปลานา ๆ ชนิด น้ำในบึงเหม็นคาว เพราะปลาผุดว่ายคลัก ๆ ไปหมด ไม่น่าจะกิน แต่เขาก็กินกันได้เพราะไม่รู้จะไปกินที่ไหน

ของปลาดีอีกอย่างหนึ่ง คือทางฝั่งตะวันออกเบื้องหน้าเมืองไปทางใต้หน่อยหนึ่ง มีภูเขาเตี้ย ๆ ลูกหนึ่งตั้งอยู่ชายช่าย่อกับน้ำต่อกัน ที่ตีนเขาชาวบ้านชุดได้หินสีขาวกลมขนาดเท่าวงบน้ำอ้อยเรียกกันว่าหินงบน้ำอ้อย มีคนเอามาขายตามชาวบ้านเสมอ หินนี้ดีก็กั้ว่าเป็นยาศักดิ์สิทธิ์ ฝนหยอดตาแดงตาเจ็บหาย แขน้กั้กินแก้โรคนานาประการ หลวงอุฎฺธิจ ๗ ไม่ได้ไปชุดเองเป็นแต่จ้างพวกช่ยาไปชุดมาขายเหมาแผ่นละ ๑ สตางค์ก็ดีใจ ตามคนชุดเล่าให้ฟังว่าหินนั้นอยู่เป็นหมู่ ๆ ตั้งบ้างนอนบ้างเป็นแถวเรียบร้อยเหมือนคนจ้ดวาง ไม่ใช่กระเรียกระราดอย่างที่เขาไปเท พบเข้าแห่งหนึ่ง ๆ ตั้งร้อยตั้งพันแผ่น ชาวบ้านถือว่าเป็นยาดาษีผสม หลวงอุฎฺธิจ ๗ ได้มามากมายแต่ใครซอกก็แจกไป แต่ก็ยังเหลืออยู่บ้างเล็กน้อย ไม่ได้ใช้อะไรเก็บไว้ดูเล่นเป็นของปลาตเท่านั้น หลวงอุฎฺธิจ ๗ เมื่ออยู่ศาลมณฑลนครสวรรค์ได้เงินเดือนเป็น ๕๐๐ บาท และได้รับยศเป็นอำมาตย์เอก บางคราวได้ลงเรือแม่ปะไปนั่งพิจารณาความเกินอำนาจศาลเมือง และไปตรวจศาล

เมืองขึ้น คือ อุทัย ชัยนาท กำแพงเพชรและตากหลายหน ศาลเมืองตากกับศาลเมืองชัยนาท ซึ่งสร้างเป็นตึกก็ได้สร้างขึ้นด้วยความควบคุมดูแลของหลวงอภัยกิจ ฯ โดยความมอบหมายของกระทรวงยุติธรรม

ตอน กลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ ฯ

ครั้นถึงวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ หลวงอภัยกิจ ฯ ได้รับคำสั่งกระทรวงยุติธรรมให้ย้ายจากศาลมณฑลนครสวรรค์ไปเป็นผู้พิพากษาศาลพระราชอาญา (ศาลอาญาเวลานั้น) ที่กรุงเทพฯ ฯ เวลานั้นหลวงอภัยกิจ ฯ อายุได้ ๕๒ ปี ตาเข้าแว่นในปีนั้น การย้ายครั้งนี้ได้จ้างเรือกลไฟซึ่งลากเรือขึ้นไปส่งปากน้ำโพแล้วขาล่องกลับตัวเปล่า จ้างได้ถูก จึงได้จ้างเหมาให้บรรทุกของและครอบครัวมาส่งกรุงเทพฯ ฯ ที่ท่าช้างวังหน้า แล้วก็นอนของขึ้นอยู่บ้านของหลวงอภัยกิจ ฯ ที่สะพานตึกดิน ตรอกวัดราชนั้ตดา ถนนบ้านดินสอ ซึ่งซื้อไว้ตั้งแต่ยังอยู่หัวเมือง เนื้อที่ ๒ งาน หย่อน ๆ ก็มีเรือนฝากระดานปลูกติดอยู่ในที่ ๓ หลังรวมเป็นราคา ๖๐ ชั่ง ครั้นแล้วหลวงอภัยกิจ ฯ ก็ได้เข้ารับหน้าที่เป็นผู้พิพากษาชั้น ๓ ในศาลพระราชอาญา เงินเดือน ๖๐๐ บาท เวลานั้นพระยาเผด็จชลบตีเป็นอธิบดี และเจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมทร (ม.ล. ลข) เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม หลวงอภัยกิจ ฯ อยู่ศาลพระราชอาญาได้ ๕ ปีก็เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระสัตยาทรวินิจฉัย เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ภายหลังได้รับพระราชทานนามสกุล "ศาลยาชีวิน" และเข้ามาหลวงเดิม ตรามงกุฎสยามชั้น ๓ กับเหรียญจักรพรรดิมาลาที่มีอักษรจารึกว่า มั่นคงและยั่งยืน ในราชการ ก็ได้รับในรัชกาลนี้ด้วย ต่อมาพระสัตยาทร ฯ ก็ได้ รับคำสั่งให้ย้ายมาเป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษ เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ เวลานั้นพระยามหาวินิจฉัย (เกา) เป็นอธิบดี ภายหลังเมื่อรวมศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษกับศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ ฯ เป็นศาลเดียวกัน เรียกว่า ศาลอุทธรณ์ และพระยามโนปกรณนิติธาดา (ก้อน) เป็นอธิบดี พระสัตยาทรวินิจฉัย ก็คงเป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ต่อมา และได้เป็นหัวหน้ากองประชุมปรึกษาความในศาลนั้น แล้ว

ต่อมาก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาลักษมณ์สุพรรณิธรมาภิรัตเทพสภชาติ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ และได้รับพระทานตราช้างเผือกชั้น ๓ (ตรีตาภรณ์ช้างเผือก)

ตอน ออกจากราชการ

ถึงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒ เดือน พระยาลักษมณ์สุพรรณิธรเข้าเขตเกษียณอายุ ๕๘ ปี รวมทั้งที่ได้ต่ออายุราชการมาแล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปลดพระยาลักษมณ์ฯ ออกจากราชการรับเบี้ยบำนาญฐานสูงอายุ พระยาลักษมณ์ฯ อยู่ในราชการพระมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิ ๓ แผ่นดิน คือ หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ สอง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ และ สาม พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ รวม ๔๐ ปี เมื่อออกจากราชการพระยาลักษมณ์ฯ ได้เงินเดือนชั้น ๒ อัตรา ๗๐๐ บาท ทางราชการคิดเบี้ยบำนาญให้ที่แรกเดือนละ ๔๐๕ บาท แล้วได้เพิ่มเป็นคราว ๆ ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ คือปีที่เขียนประวัตินี้ ได้เดือนละ ๒๖๐๐ บาท นับว่าเป็นพระมหากรุณาเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม พร้อมทั้งรู้สึกบุญคุณรัฐบาลอยู่เสมอ เพราะเบี้ยบำนาญเป็นการพอเพียงแก่การเลี้ยงชีพในครอบครัว ซึ่งผิดกับคนอื่นบางคนที่มีกบฏว่าเบี้ยบำนาญไม่พอกิน

พระยาลักษมณ์สุพรรณิธรหวั่นวิตกกับคุณหญิงลักษมณ์ฯ เมียหลวงคนเดียว คือ ขุนพาดยวาทิ ซึ่งเกิดตั้งแต่แรกออกไปรับราชการหัวเมือง ภายหลังเมื่อกลับเข้ามากรุงเทพฯ พระยาลักษมณ์ฯ ได้มีบุตรกับภรรยาน้อยอีก ๙ คน คือ ๑. นางบรรเทง ๒. นางประเมิน ๓. นางบุหงา ๔. นางสาวบุษมาลย์ ๕. นายประกอบ ๖. นายมงคล ๗. นางสาวพิศมัย ๘. นางสาวสุพรรณดี ๙. นางสาวผ่องศรี คุณหญิงลักษมณ์ฯ ได้ช่วยตายไปแล้วแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ส่วนพระยาลักษมณ์ฯ ซึ่งยังมีชีวิตอยู่เดี๋ยวนี้ก็มีอายุเข้าไป ๘๖ ปี ใกล้จะตายอยู่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเมื่อออกจากราชการแล้วก็ต้องการความเป็นไสดแก่ตัว จะได้เข้าวัดฟังเทศน์รักษาศีลหาความดี

ต่อไปข้างหน้า และนั่นภายหลังเมื่อออกจากราชการใหม่ ๆ กระทรวงยุติธรรมต้องการจะให้พระยา
ลักษมณ์ ๕ ไปเป็นกรรมการพิจารณาเรื่องราวร้องทุกข์ราษฎรกล่าวโทษข้าราชการ และเจ้าพระยา
ยมราชประธาน ก.พ. ก็มีหนังสือมาให้เป็นอนุ ก.พ. ทั้ง ๒ รายนี้พระยาลักษมณ์ ๕ ก็ปฏิเสธไม่รับ
เพราะเห็นเป็นงานประจำ ไม่สะดวกแก่การเข้าวัด นอกจากนี้ยังมีพวกทนายความมาชวนให้ไปร่วม
คณะก็ไม่รับเหมือนกัน เพราะเห็นว่าการเป็นหมอความนั้นไม่เหมาะแก่การเข้าวัด แต่ทั้งนี้ก็ยัง
เห็นอยู่ว่า ราชการสิ่งใดที่ไม่คิดว่าเป็นงานประจำ ก็จะต้องรับสนองพระเดชพระคุณเพราะยัง
เป็นข้าราชการบ้านาญอยู่ ฉะนั้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ภายหลังเมื่อออกจากราชการแล้วนั้น จึง
ได้รับคำเชิญนายปรีดี พนมยงค์ ผู้ประสานการณ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไปเป็นกรรมการสอบ
ไล่กฎหมาย ก็ยังรับเป็นกรรมการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรอีกในบางคราวบางสมัย เพราะเป็น
ราชการชั่วคราว

ตามเหตุผลดังกล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า พระยาลักษมณ์ ๕ มีความตั้งใจเพื่อความสะดวก
แก่การเข้าวัดเท่านั้น

ตอน เข้าวัด

นับแต่วันออกจากราชการเป็นต้นมา พระยาลักษมณ์ ๕ ก็มุ่งปฏิบัติในทางพระพุทธ-
ศาสนาตามที่เคยปฏิบัติยิ่งขึ้น และเรื่อยมา ส่วนการสวดมนต์ไหว้พระ ฟังเทศน์ รักษาศีล
เจริญสมณะวิปัสสนาและใส่บาตรประจำวัน ๆ ละ ๑๐ องค์ ซึ่งปฏิบัติมาเป็นเนืองนิตย์ตั้งแต่มายังอยู่
หัวเมือง ก็คงทำอยู่เป็นปกติ ทุกวันพระก็ได้เข้าวัดรักษาศีลฟังเทศน์เปลี่ยนไปตามวัดต่าง ๆ ใน
พระนครที่ไม่สู้ไกล แล้วในที่สุดก็คงประจำอยู่ที่วัดมหาธาตุในสมัยสมเด็จพระวันรัต (เข็ม
จาวี) เป็นองค์แสดง เพราะพอใจในการแสดงของท่าน เนื้อธรรมก็ดี ท่านองส์เล่าก็เพราะ
เมื่อสงสัยอะไรท่านก็อธิบายให้แจ่มแจ้งหมดสงสัย ตั้งจะยกตัวอย่างให้ฟัง ก็วันหนึ่งท่านแสดง
ว่าด้วยโมหะ คือความหลง อ้างตัวอย่างว่า มีหมาจิ้งจอกแก่ตัวหนึ่งเห็นดอกทองกวาวแดงอยู่บน
ต้น หมาสำคัญว่าเป็นชิ้นเนื้อ ก็นอนเฝ้าอยู่โคนต้น ไม่ไปหากินที่อื่น แต่ในที่สุดที่สำคัญว่า
ชิ้นเนื้อนั้น เมื่อตกลงมากลายเป็นดอกทองกวาวไป กินไม่ได้ แต่กว่าจะรู้ก็นอนอดค่อมเกือบตาย

เมื่อท่านเทศน์จบลงจากธรรมาสนี้ พระยาลักษมณ์ ฯ จึงถามท่านว่าทำไมจึงต้องว่าหมาจึงจอก
 แก่ ด้วย ดูประหนึ่งได้เท่าตัวพวกกระหมี่ที่แก่ ๆ นึ่ง ๆ อยู่นี้ ท่านว่าเปล่า ๆ ตามศัพท์บาลี
 ท่านว่าหมาแก่ก็ต้องแปลตามศัพท์ เลยหัวเราะกัน ท่านก็ไม่โกรธ กลับชมเสียอีกว่าสงสัยแล้วถาม
 อย่างนี้ดี อนึ่งในระหว่างที่พระยาลักษมณ์ ฯ ประจําธรรมสภาวัดมหาธาตุนี้ เลยต้องเป็นผู้
 ประกาศอุโบสถแทนหลวงสังหาร ฯ ผู้ประกาศคนเก่าซึ่งตาย

ครั้นภายหลังเมื่อสมเด็จพระวันรัตมรณ ภาพและพระพิมลธรรม (ช้อย) ได้เป็นเจ้า
 อธิการแทนจึงเป็นผู้แสดงธรรมประจำต่อมา ที่แรกเข้าใจว่าจะไม่เทียบเท่าสมเด็จพระวันรัต (ช้อย) แต่เมื่อฟังไป
 ก็ปรากฏว่าเนื้อธรรมในทางแสดงดีเท่าสมเด็จพระวันรัต (ช้อย) แต่แพ้ที่วาสุมเสียงท่านเองเทศน์สู้สมเด็จพระวันรัต (ช้อย) ถึง
 ตอนนั้นพระยาลักษมณ์ ฯ ก็คงประจำอยู่วัดมหาธาตุต่อมา จนตลอดอายุพระพิมลธรรม (ช้อย) ถึง
 มรณภาพอีกองค์หนึ่ง ต่อมาพระพิมลธรรม (อาจ) ได้มาเป็นเจ้าอธิการ และเป็นผู้แสดงธรรม
 ประจำวันธรรมสวนะ ก็คงฟังอยู่ที่นั่น แต่ตอนนั้นมีเพื่อนมาแนะนำให้ความเห็นว่าควรจะไป
 ชิมรสวัดอื่นดูบ้าง จึงตกลงเปลี่ยนไปฟังวัดบวรนิเวศน์โดยสมเด็จพระสังฆราช (หม่อมราชวงศ์
 ชื่น) เป็นองค์แสดงบ้าง ไปฟังวัดชนะสงครามโดยพระธรรมทัศนาทรเป็นผู้แสดงบ้าง ไปฟังวัด
 สุทัศน์โดยพระศรีสมโพธิ (เสงี่ยม) ผู้แสดงบ้าง และไปวัดมหาธาตุบ้าง ในการไปฟังเทศน์
 ตามวัดต่าง ๆ นั้น พระยาลักษมณ์ ฯ แต่งตัวนุ่งผ้าโจงกระเบนใส่เสื้อราชปะแตนตลอดกาล จนวัน
 หนึ่งสมเด็จพระสังฆราชวัดบวรนิเวศน์หัก และมีรับสั่งว่าแต่งตัวอย่างนี้เป็นอุบาทสกจจึง

อยู่มาวันหนึ่งในเดือนสิงหาคม ๒๕๐๓ พระยาลักษมณ์ ฯ คนเดียวเดินกลับจาก
 ฟังเทศน์วัดมหาธาตุสุดเข้างวัดมหารณพมาออกสะพานตึกดิน ซึ่งเป็นทางบ้านของตัว ระหว่างทาง
 รู้สึกว่าวันนี้ทำไมจึงเมื่อยหน้าขาและก้างเท้าผิดปกติธรรมดา อยากจะหาที่นั่งพัก แต่ไม่เหมาะะ จึง
 แข็งใจเดินมาถึงปากตรอกวัดมหารณพ ยืนรอรถจะข้ามถนนเข้าบ้านของตัว ในขณะที่ยืนอยู่
 รู้สึกว่าขาอ่อนจะพับลงไป แต่แข็งใจยืนอยู่เลยล้มพับนอนตะแคงลงไปจริง ๆ หวังที่รู้ตัวว่าจะล้ม
 ไม่ใช่เป็นลม ล้มแล้วลุกไม่ขึ้นจนมีคนเขาเดินมาพบ เขาคุดมือจึงลุกขึ้นได้ ไม่เจ็บอะไรมาก
 นอกจากหลังมือซ้ายที่ถือไม้เท้าไปห่มอะไรเข้า หนึ่งถลอกอีกโหล เวลานั้นพระยาลักษมณ์ ฯ อายุ
 ได้ ๘๖ ปี ด้วยเหตุนี้พระยาลักษมณ์ ฯ จึงมีจดหมายเล่าเรื่องแก่พวกฟังเทศน์และพร้อมทั้งขอลา

ว่าจะไม่ ได้มาพึ่งเทศน์วัดมหาธาตุกับวัดชนะสงครามต่อไป เพราะวัดชนะสงครามก็มีระยะทางไกลเท่ากับวัดมหาธาตุ พวกอุบาสกทั้งสองวัดรู้เรื่องพากันมาเยี่ยม

ตั้งแต่วันหกค่ำต่อมาพระยาลักษมณ์ ๖ ก็ไปพึ่งเทศน์วัดสุทัศน์วัดเดียว เพราะใกล้บ้านสะพานตึกดิน แต่กระนั้นก็ต้องมีคนกำกับไปด้วย โดยรู้สึกว่าจะล่าช้าจะรักษาตนให้พ้นภัยไม่ได้ เพราะเรี่ยวแรงและแข้งขาหมดกำลังลงไปทุกวัน ไม่เท่าที่เคยถือก็ช่วยอะไรไม่ได้เหมือนแต่ก่อน บางวันไปวัดเกือบจะต้องหยุดกลางทาง เพราะขาก้าวไม่ไหว แต่จิตใจไม่เหนื่อยไม่หอบ ฉะนั้นจึงแข็งใจเดินไปจนถึงวัด เป็นอย่างนั้นมาหลายวันพระ เพราะความหนักใจจึงได้ร้องบอกแก่พวกในวัดเมื่อไปถึงว่า เราเห็นจะมาวัดไม่ ไหวเสียแล้ว แต่พวกในวัดพูดเป็นที่เอาใจว่าไม่เป็นไรน่าสวดมนต์ทำวัตรยังเสียงดังอยู่ พึ่งเทศน์ก็นั่งตัวตรงไม่ต้องหาที่พึ่ง และยิ่งกว่านั้นในวันพระที่คนนำทำวัดเขาไม่มาเราก็ต้องทำหน้าที่แทนเขาบ่อย ๆ อันนี้เป็นความจริง แต่ก็แข็งใจทำไป โดยใจสัทธิ ที่เคยพูดว่าคนเราจิตใจเป็นใหญ่ ถ้าใจแข็งแล้วบังคับกายไปได้ นั้นอันนี้ท่านทั้งหลายพึงรู้ความจริงเถิดว่า สามัญชนนั้น ถ้าร่างกายมันไม่ ไหวจริง ๆ แล้ว ถึงจะใจแข็งเท่าไรก็ไปไม่ไหว นอกจากพระอรหันต์ ครั้นอยู่มาวันหนึ่งถึงวันพระกลางเดือน ๘ ก่อนในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งไปถึง วัดสุทัศน์เดินขึ้นบันได วิหาร ชั้นบนเวลานั้นรู้สึกว่หน้าชาอ่อนเพลียเต็มที แต่แข็งใจค่อย ๆ ก้าวตามชั้นบันไดจนใกล้จะถึงชั้นสุดท้ายบน หันโศกตัวข้าพเจ้าก็ผละจะหงายหลัง แต่เดชบุญคุณพระและคุณคนที่แม่อัมพา (ภริยา ชุนวิภังค์กรณี) เขาเดินตามหลังมา เขาเอามือยันกันไว้ ตัวข้าพเจ้าก็เอนเข้าปะทะข้างบันได ข้าพเจ้าก็ปล่อยไม้เท้าเอามือคว้าพนักบันไดไว้ ได้ จึงรอดพ้นจากอันตราย มีฉะนั้นบ้านนั้นน่าจะเป็นศพไปแล้ว

ในวันนั้นพอเทศน์จบจะกลับบ้านก็แดงแจ้งเรื่องตามเหตุการณ์ พร้อมกับ ซอลาพวกอุบาสกอุบาสิกาและพระในวัดว่า จะมาวัดสุทัศน์ไม่ได้ต่อไปอีกแล้ว และจะต้องรับศีลพึ่งเทศน์ทางวิฑูที่บ้านไปจนกว่าจะตาย ต่างคนบ่นว่าเสียดาย

ดูกรท่านทั้งหลายผู้เป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน ท่านจะเข้าวัดและทำการกุศลสิ่งใดก็จงรีบทำเสียในเวลาที่ยังแข็งแรง ดูตัวอย่างข้าพเจ้าซึ่งแก่แล้ว อยากจะไปวัดก็ไปไม่ได้ ไม่ช้ำก็ตาย มรณธมฺโมมฺหิ มรณฺ อนต์โต คนเราทุกคนต้องตายจะหนีความตายไปไม่ได้

จบประวัติพระยาลักษมณ์ ๖ ซึ่งเขียนไว้ก่อนตายเพียงเท่านั้น

ตำนานสวนกุหลาบ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(เคยลงพิมพ์ในหนังสือรายเดือน 'สวนกุหลาบวิทยา' ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๕)

คณะหนังสือพิมพ์สวนกุหลาบวิทยา มาขอให้ข้าพเจ้าแต่งหนังสือสำหรับจะพิมพ์ในฉบับพิเศษ ซึ่งออกในเดือนกุมภาพันธ์ สมองพระเดชพระคุณในพระราชพิธีฉัตรมงคล เผอิญประจวบเวลาข้าพเจ้าเตรียมตัวจะมาตามเสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ ถ้าโดยปกติก็คงจะไม่รับแต่งแต่นาม 'สวนกุหลาบ' เป็นที่รักประจำใจอยู่แล้วจึงได้รับ แล้วมาแต่งในเวลากำลังตามเสด็จให้สำเร็จสมประสงค์

เมื่อคิดว่าจะแต่งเรื่องอะไรดี นึกขึ้นถึงนาม 'สวนกุหลาบ' ออกสงสัยว่าในปัจจุบันนี้ แม้นักเรียนในวิทยาลัยนั้นเองตกมาถึงชั้นรุ่นหลัง ที่จะรู้ว่าเหตุใดวิทยาลัยนี้จึงเรียกว่า 'สวนกุหลาบ' เห็นจะมีน้อยแล้ว ยิ่งผู้ซึ่งจะรู้ไปถึงเรื่องต้นหนหลัง ว่าเหตุใด จึงเกิดโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น และโรงเรียนสวนกุหลาบได้ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองเพียงใด เห็นจะมีน้อยตัวข้าพเจ้าได้รู้เห็นยิ่งกว่านั้นอีก ได้เป็นผู้มีส่วนช่วยจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบมาแต่แรก ถ้าจะนับว่าเป็นผู้รู้เรื่องต้นของโรงเรียนสวนกุหลาบยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมากก็เห็นพอจะได้ จึงคิดว่าแต่งเล่าเรื่องต้นของโรงเรียนสวนกุหลาบให้ฟังเห็นจะดี แต่ลำบากอยู่หน่อย ด้วยตัวข้าพเจ้าเองเป็นผู้เกี่ยวข้องในการจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบมาเป็นอันมาก จะเล่าเรื่องโรงเรียนให้เป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากอวดการที่ตนได้ทำมา อันเป็นธรรมดาตัวเองย่อมเห็นว่าดีนั้นเป็นการยาก แต่จะกล่าวเฉพาะที่เล่าเป็น

เบื้องต้นจะต้องอธิบายให้ทราบเหตุที่เกิดชื่อ 'สวนกุหลาบ' ก่อนคือเมื่อแรกสร้างพระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๑ นั้น บริเวณวังข้างด้านใต้หมดเพียงบ่อนอนันต์ศิริมณฑนสนาม

ชัย กำแพงพระราชวังหักตรงไปทางตะวันตกจนถึงบ่อมัสต์บรรพต (ซึ่งบ่อน้ำหรือเสียแล้ว) ในระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังกับวัดพระเชตุพน มีบ้านเสนาบดีและวังเจ้าคั่นอยู่หลายบริเวณ ถึงรัชกาลที่ ๒ คนอยู่ในพระบรมมหาราชวังมีมากขึ้น จึงขยายเขตพระราชวังลงไปทางด้านใต้ จนเท่าแนวกำแพงพระราชวังทุกวันนี้ เมื่อขยายเขตพระราชวังออกไป ในพระราชวังทางด้านใต้มีที่ว่าง โปรดฯ ให้ทำสวนปลูกต้นกุหลาบสำหรับเก็บดอกใช้ในราชการ เช่น แต่งเครื่องนมัสการ เป็นต้น จึงเกิดมีสวนกุหลาบขึ้นในพระราชวัง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้แบ่งที่สวนกุหลาบส่วนหนึ่งสร้างคลังสุภรัตน์ ทำเป็นตึกรูปเก๋งจีน จะเป็นหลังหนึ่งหรือสองหลังไม่ทราบแน่ แต่พื้นที่นอกจากที่สร้างคลังสุภรัตน์ยังคงเป็นสวนกุหลาบต่อมาอย่างเดิม ตรงที่ปลูกต้นกุหลาบนั้นก่ออิฐเป็นขอบ แล้วถมดินข้างในให้สูงขึ้น สำหรับปลูกต้นกุหลาบเป็นแปลง ๆ รายไป ตามริมกำแพงพระราชวังทางด้านตะวันออก ตั้งแต่ประตูราชสำราญไปจนพระราชวังข้างด้านใต้ ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ได้เห็นที่ปลูกต้นกุหลาบ เช่นกล่าวมา เพราะฟังรื้อเอาที่สร้างโรงไว้เป็นใหญ่ต่อในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษา ถึงเวลาจะเสด็จออกมาประทับอยู่พระราชวังชั้นนอก สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้เสด็จประทับอยู่ในที่ใกล้พระองค์ ก็และในเวลา นั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศ ซึ่งสร้างใหม่ (ตรงสวนศิลาลัยบัดนี้) ทางด้านตะวันออกแห่งพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดฯ ให้จัดตำหนักพระราชทานเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ในสวนกุหลาบตรงตึกคลังสุภรัตน์ ซึ่งสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๓ แต่การที่แก้ไขนั้นจะรื้อคลังสุภรัตน์เดิมลงทั้งหมด แล้วสร้างพระตำหนักชั้นใหม่ หรือจะเป็นแต่แก้ไขต่อเติมตึกคลังสุภรัตน์เดิมแปลงเป็นตำหนัก ซ่อนข้าพเจ้ายังสงสัยอยู่ เพราะในสมัยนั้นแบบแผนการก่อสร้างชอบทำตึกอยู่อย่างฝรั่งแล้ว แต่พระตำหนักสวนกุหลาบซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้เป็นทรงตึกจีน เป็นการขัดกับความนิยมตามสมัยอยู่ จึงสงสัยว่า บางทีจะเป็นแต่แก้ไขตึกเดิมอย่างใดก็ดี พระตำหนักสวนกุหลาบซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับนั้น

มีตึกขนาดย่อม ๆ ๕ หลัง เรียงกันแต่ทางเหนือลงไปทางใต้ คือ ศาลาห้องมหาดเล็กหลังหนึ่ง ตึกห้องพระโรงหลังหนึ่ง ตึกที่ประทับหลังหนึ่ง ระหว่างตึก ๒ หลังนี้ มีหอพระหลังหนึ่ง ห้องเครื่องหลังหนึ่ง ต่อขึ้นไปสร้างตึกแบบฝรั่งเพิ่มเติมขึ้นอีกหลังหนึ่ง แต่ไม่ทันแล้วเสร็จก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสด็จดวลยราชสมบัติแล้ว ต่อมาโปรดฯ ให้กรมหลวงอดิศรอุดมเดชเสด็จไปประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบจนออกวัง แต่นั่นก็ใช้เป็นแต่คลังเก็บของต่อมา

คราวนี้จะเล่าถึงเรื่องที่ตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบต่อไป คือ แต่เดิมเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสด็จดวลยราชสมบัติแล้วไม่ช้า โปรดฯ ให้เลือกสรรลูกผู้ดีมาฝึกหัดจัดเป็นกรมทหารมหาดเล็กสำหรับรักษาพระองค์ และให้เป็นที่ศึกษาความรู้ในราชสำนักสำหรับราชการด้วย ทรงประดิษฐานพระองค์เป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กเอง เพราะฉะนั้น เจ้านายและบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย จึงได้เข้ามาเป็นทหารมหาดเล็กด้วยกัน ครั้นเมื่อกรมทหารมหาดเล็กเจริญขึ้น ทรงพระราชดำริว่าเชื้อสายราชสกุลซึ่งเป็นชนหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์มีอยู่มาก มักมีใคร่ได้รับความฝึกหัดอบรม บางคนก็ประพฤติเสเพลเป็นนักเลงหัวไม้ เมื่อเกิดถ้อยความก็ขึ้นชื่อว่าเป็นเชื้อเจ้านายไปข่มเหงผู้อื่น จึงโปรดฯ ให้เก็บหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ซึ่งมีอายุสมควรจะฝึกหัดส่งเข้าเป็นทหารมหาดเล็ก กรมทหารมหาดเล็ก ทั้งนายร้อยและนายสิบตลอดจนพลทหาร จึงมีแต่เชื้อราชสกุลและบุตรหลานข้าราชการเป็นพื้น ตัวข้าพเจ้าเองแรกเข้ารับราชการก็เป็นนักเรียนนายร้อยในกรมทหารมหาดเล็กตั้งแต่บวชน พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วรับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก ต่อมาอีกช้านาน ได้เลื่อนยศชั้นโดยลำดับ จนได้เป็นนายพัน ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ แต่ขณะเมื่อข้าพเจ้าได้เป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กนั้น ฐานะของทหารมหาดเล็กที่वलวนเป็นเชื้อสายราชสกุล และบุตรหลานข้าราชการเสื่อมไป ไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยผู้ซึ่งเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็กในชั้นแรก ๆ ออกไปมียศศักดิ์รับราชการตามกระทรวงต่าง ๆ เสียโดยมาก ผู้ที่เข้ามาใหม่ในชั้นหลังมักเป็นชนมหาดเล็กเวร หรือสกุลกตฤหบดีชั้นพลเรือนเสียเป็นพื้น ข้าพเจ้าใคร่จะบำรุงฐานะของทหารมหาดเล็กให้กลับสูงศักดิ์ดังพระราชดำริแต่เดิม จึงเริ่มคิดจะ

หาพวกเชื้อราชสกุลและบุตรหลานข้าราชการเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็ก แต่มาถึงสมัยนั้นราชการ
 กระทรวงต่าง ๆ ได้ โปรด ฯ ให้จัดทำนุบำรุงเปลี่ยนแปลงแบบแผนเป็นอย่างใหม่ เป็นที่นิยม
 ของคนชั้นหนุ่ม ๆ ขึ้นมาก ไม่มีแห่งเดียวแต่ทหารมหาดเล็กเหมือนเมื่อแรกตั้ง ข้าพเจ้าจึงคิด
 เพียงแต่จะหาผู้มีสกุลสูง เช่น หม่อมเจ้า และหม่อมราชวงศ์ มาฝึกหัดสำหรับเป็นนายร้อยและ
 นายสิบ คิดเห็นว่าควรจะจัดตั้งเป็นโรงเรียนจะได้มีผู้สมัครเข้ามามาก เมื่อนำความเห็นทูล
 กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย
 ดำรัสสั่งให้จัดตั้งโรงเรียนชั้นตามทศคืนั้น รัชระทรงอุดหนุน ครั้นเลือกหาที่ตั้งโรงเรียน ใน
 โรงทหารมหาดเล็กไม่มีที่พอแก่การ จึงไปเที่ยวตรวจดูเห็นว่าที่พระตำหนักสวนกุหลาบซึ่งใช้เป็น
 คลังรุ่งรังรกอยู่ ไม่เป็นประโยชน์นัก จึงกราบบังคมทูล ฯ ขอ ก็ทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราช-
 ทานพระบรมราชานุญาตให้จัดตั้งโรงเรียนชั้นในที่นั้น อาศัยเหตุนี้ จึงได้เรียกชื่อว่าโรงเรียน
 พระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นต้นมา

ผู้ซึ่งสมัครเข้าเป็นนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแต่แรกตั้งมีประมาณ
 ๑๐ คน เป็นหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์แทบทั้งนั้น ยังมีตัวเหลืออยู่บ้าง ที่นึกได้ใน
 เวลาแต่งหนังสือนี้ คือ มหาเสวกโท พระยาพจนปรีชา (หม่อมราชวงศ์สำเร็จ อิศรศักดิ์ ณ
 ออยุธยา) เป็นต้น นักเรียนชั้นนั้นล้วนมีฐานะเป็นนักเรียนนายร้อยทหารมหาดเล็ก คือ แต่งเครื่อง
 แบบทหาร ถืออาวุธอย่างทหาร อยู่ประจำโรงเรียน และได้รับเงินเดือนค่าพลทหาร ผิดกับ
 ทหารสามัญแต่ในเวลาเสร็จการฝึกหัดอย่างทหาร แล้วต้องเข้าห้องเรียน เรียนอักษรสมัยไป
 ตลอดวันเหมือนกับโรงเรียนทั้งปวง พนักงานปกครองฝึกสอนก็จัดเป็น ๒ แผนก มีนายร้อยตรี
 หลวงสรยุทธโยธาหาญ (ตัน) เป็นผู้บังคับการอยู่ประจำโรงเรียน และเป็นครูฝึกหัดการทหาร
 ด้วย พระยาโอวาทวรกิจ (แก่น) เปรี๊ญ เป็นอาจารย์ใหญ่ฝ่ายอักษรวิธี

เมื่อโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบตั้งขึ้นแล้ว ในไม่ช้าก็มีหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์
 และบุตรหลานข้าราชการ สมัครเข้าเล่าเรียนมากขึ้นทุกทีจนเกินจำนวนที่ได้กำหนดไว้สำหรับตำแหน่ง
 นายทหารมหาดเล็ก จึงเกิดข้อปัญหาขึ้นว่า โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้นจะจัดเป็น
 แต่โรงเรียนสำหรับนายทหารมหาดเล็กอย่างความคิดเดิม หรือให้เป็นโรงเรียนสำหรับฝึกหัดราช-

การทั่วไป ถ้าจะจัดเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กก็ต้องจำกัดจำนวนนักเรียน รั้งไว้แต่พอ
 แก่ตำแหน่งที่จะตั้งเป็นนายทหารมหาดเล็ก ถ้าจะรับนักเรียนให้มากจะต้องเปลี่ยนวิธีการฝึกสอน
 ไปจัดเป็นโรงเรียนสำหรับข้าราชการทั่วไป ปัญหาที่กล่าวมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า ถ้าหากเป็นโรงเรียนข้าราชการได้จะเป็นประ
 โยชน์แก่บ้านเมืองยิ่งกว่าเป็นโรงเรียนสำหรับแต่นายทหารมหาดเล็กกรมเดียว แต่นั้นจึงได้แก้ไข
 วิธีการในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เปลี่ยนฐานะนักเรียนจากทหารมาเป็นนักเรียนวิชาสำ
 หรับราชการพลเรือน เป็นต้นว่า นักเรียนชั้นใหญ่โดยมากก็ไปมีตำแหน่งเป็นนายทหารมหาดเล็ก
 คงอยู่แต่นักเรียนชั้นกลางและชั้นเล็ก ต่อมารับนักเรียนอายุเยาว์ลงเพื่อให้มีเวลาเล่าเรียนนานกว่า
 แต่ก่อน สถานที่สำหรับใช้เป็นโรงเรียนซึ่งเคยใช้ตึกหมู่พระตำหนักสวนกุหลาบของเดิมไม่พอ
 แก่การ ก็โปรดฯ ให้สร้างตึกยาวทางพระราชวังด้านใต้ ซึ่ง (เดี๋ยวนี้หรือเสียแล้ว) เดิมเตรียม
 จะสร้างเป็นโรงไว้ปั้นใหญ่ แปลงเป็นตึกสองชั้นใช้เป็นทเลาเรียนและที่อยู่ของนักเรียนอีกหลัง
 หนึ่ง การตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนับว่าสำเร็จบริบูรณ์ เมื่อ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๔
 คือในปีที่ ๔ แต่เริ่มตั้งมา ได้เชิญพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งเป็นผู้ปก
 ครองนักเรียนไปประชุมในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทาน
 รางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นครั้งแรก เมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ
 เมื่อพระราชทานรางวัลแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัส
 ในที่ประชุมดังนี้ :—

พระราชดำรัส

ท่านทั้งปวง ซึ่งเป็นผู้ไล่หนังสือพระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ซึ่ง
 เป็นบิดาของนักเรียน และข้าราชการที่ได้มาประชุม กับทั้งตัวนักเรียนด้วย จันมีความยินดี
 มากที่ได้มาเป็นผู้ให้รางวัลแก่เด็กนักเรียนซึ่งไล่ได้หนังสือเป็นครั้งแรกในเมืองไทย เพราะการที่
 เคยไล่หนังสือมาแต่ก่อนนั้น ก็ได้ไล่แต่พระสงฆ์ ถึงว่าการที่ไล่หนังสือครั้งนี้เป็นแต่เบื้องต้น แต่
 เพียงในการเรียนชั้นต่ำก็ดี จะเป็นแบบเป็นรากเง้าที่จะได้ไล่หนังสือ และวิชาชั้นสูง ๆ เป็นลำดับ
 ขึ้นไปในภายหน้า

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ และเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่าง
ประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราษฎรพลเมือง สมควร
และจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยการ
ทรงจำว่าเรียนและเป็นวิชาที่ทำให้ผู้ได้รู้มีความฉลาดได้เร็วได้ง่ายขึ้น ถึงว่าผู้ใดจะเป็นผู้มีปัญญา
ไม่รู้หนังสือ แต่ผู้หนึ่งไม่มีปัญญารู้หนังสือ ผู้ที่ไม่มีปัญญานั้นมักจะตีเทียมเท่ากับผู้มีปัญญา หรือ
ดีขึ้นไปกว่าก็มี โดยมาก ถึงว่าความนับถือวิชาหนังสือนี้จะเสื่อมทรามไปบ้างเล็กน้อยไปบ้างเป็น
ครั้งเป็นคราว ก็จะกลับเป็นต้นนับถือยิ่งใหญ่อีกในเวลาอื่นอีก เพราะเป็นวิชาอันประเสริฐ เมื่อจะ
เทียบดูกับกาลแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้แล้ว พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงรับแต่ฎีกากับบัญชีเล็กน้อย ครั้นมา
ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เกิดหนังสือมากขึ้น แต่ยังไม่ถึงทุกวันนี้
หนังสือที่ฉันได้รบอยู่เดี๋ยวนี้นับด้วยพันเป็นอันมาก วิชาหนังสือในเวลานี้เป็นเวลากำลังต้องการ
จะพรรณาคณะหนังสือให้ทั่วถึงไปก็เป็นการยาวเวลา จึงขอตัดความลงว่าในการเวลานี้ ผู้ซึ่งจะ
เป็นข้าราชการไม่รู้หนังสือแล้วเกือบจะเป็นอันใช้ไม่ได้ทีเดียว ได้คิดตั้งใจอยู่ว่า การต่อไป
ภายหน้าจะต้องเลือกจากผู้ใดไม่รู้หนังสือไล่ได้ตามควรแก่ที่จะกำหนด ผู้นั้นจะเป็นขุนนางไม่ได้
เลย แต่ในเวลานี้ข้าราชการเก่าที่ไม่รู้หนังสือยังมีอยู่บ้าง ผู้ซึ่งจะเลือกได้ยังมีน้อย จึงตั้ง
กำหนดอย่างนี้ยังไม่ได้ จึงต้องคอยพวกที่เรียนใหม่ ๆ นี้ จะเป็นผู้ตั้งแบบแผนต่อไปภายหน้า
เพราะฉะนั้นฉันจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไปทั้งบ้านทั้งเมืองให้เป็นการรุ่ง
เรืองเจริญขึ้นโดยเร็ว

บัดนี้ จะว่าถึงโรงเรียนสวนกุหลาบนี้เอง ความปรารถนาที่ฉันได้จัดโรงเรียนสวน
กุหลาบนี้ขึ้น เพราะมีความสังเวชด้วยเชื้อวงศ์แห่งราชตระกูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทุก ๆ พระองค์ก็ล้วนแต่มีพระราชโอรสมาก ๆ พระราชโอรสก็มีหม่อมเจ้าอีกองค์ละมาก ๆ หม่อม
เจ้าก็ยังมีหม่อมราชวงศ์ต่อไปอีกเป็นอันมาก แต่เป็นการขัดข้องลำบากแก่หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์
อยู่มาก โดยไม่มีทางที่จะเข้ารับราชการได้ ใ้ชื่อว่าหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์นั้นจะใช้ไม่ได้เลย
สักคนหนึ่งเมื่อไร หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ที่เป็นคนดี ๆ ก็มีมาก แต่ไม่มีช่องที่จะได้ฝึกหัด
ทดลองให้รู้ดีชั่ว เพราะเป็นเจ้าเสียไม่ได้เป็นขุนนาง จึงคิดหาโอกาสที่จะให้เรียนหนังสือได้
ไล่วิชาเหมือนหนึ่งได้ถวายตัวเช่นข้าราชการ แต่ดีกว่าดอกไม้รูปเทียน เพราะว่าเมื่อถวายตัวก็

ได้เห็นตลอดจนถึงความรู้และสติปัญญา ฉันต้องรับว่า การที่คิดนี้เพื่อประโยชน์ตัวของฉันเองด้วย เพราะเหตุว่าลูกฉันก็มีมาก แล้วก็คงจะต้องมีหลานเหลนเป็นหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ต่อ ๆ ลงไป เหมือนกับท่านแต่ก่อนเหมือนกัน ใช่ว่าจะเป็นพระองค์เจ้าไปได้หมดเมื่อไร ฉันก็มั่นหมายใจว่าโรงเรียนที่ตั้งขึ้นนี้จะ เป็นเครื่องประคองไม่ให้ลูกหลานเหลนฉันย่ำแย่ไปเหมือนอย่างแต่ก่อน เพราะฉันได้ตั้งใจไว้ว่าตั้งแต่ลูกฉันลงไปจะต้องเข้าในโรงเรียนนี้^๑ ฝึกซ้อมวิชาเหมือนกับลูกหลานเจ้านายทั้งปวงทุกคน แต่ถึงว่าฉันรับว่าเป็นการเห็นแก่ประโยชน์ตัวดังนี้ ก็ต้องขอเดียงว่าไม่ได้เป็นแต่ประโยชน์ตัวคนเดียว เป็นประโยชน์ทั่วไปแก่พระบรมวงศานุวงศ์เสมอกัน เพราะฉะนั้นฉันต้องทูลขอแก่พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ให้ลงความเห็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับฉัน ส่งหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ซึ่งมีอายุสมควรจะเรียนในโรงเรียนนี้ให้สิ้นเชิง เพื่อจะได้เป็นคุณแก่ตัวเด็กผู้ส่งมาเรียนนั้นต่อไปข้างหน้า และเป็นการยกการประคองพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์ และทั้งเกียรติยศของท่านผู้เป็นปู่และบิดาด้วย แต่โรงเรียนนี้^๒ ชื่อไม่เพราะอยู่หน้อยหนึ่ง^๓ ชื่อนี้ชื่อว่า เป็นโรงเรียนทหาร^๔ จะทำให้เป็นที่เข้าใจกันว่าผู้มาเรียนหนังสือจะต้องเป็นทหารไปนานหรือตลอดชีวิต เพราะความกลัวชื่อทหารไม่ทราบว่าจะกลัวนัก เพราะเหตุใดนั้น จะทำให้เป็นที่หวาดท้อเสียในชั้นต้น จึงขอชี้แจงให้ทราบว่า การทหารนั้นเป็นการสำคัญที่จะได้บ่งกักรักษาบ้านเมือง ถ้าไม่มีทะเลกลัวทหารให้แข็งแรงก็จะรักษาบ้านเมืองยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการทหารให้แข็งแรงขึ้น แต่มิใช่จะต้องการแต่ทหารเดี๋ยวนี้ต้องการคนที่ใช้ราชการพลเรือน ให้เป็นผู้มีความรู้ และเป็นผู้มีปัญญาใช้การได้จริงนั้นเป็นการร้อน ยากที่จะได้โดยเร็วมาก เพราะฉะนั้นไม่ควรจะวิตกเลยที่จะต้องเป็นทหารตลอดไป เมื่อผู้ใดมีปัญญา มีความรู้สมควรจะได้รับราชการในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดก็คงจะได้รับการตามคุณวิชาของผู้นั้น หรือจะไม่รับทำการจะทำการอื่น ๆ ก็ได้ เว้นแต่จะต้องมีกำหนดตามสมควรเท่านั้น ความมุ่งหมายและเริ่มคิดจัดโรงเรียน ประสงค์จะเกื้อกูลแก่ราชตระกูลนั้นแหละเป็นที่ตั้ง

๑. ต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษาสมควรเข้าโรงเรียน ก็ได้โปรดฯ ให้เป็นนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

๒. ในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งกรมศึกษาธิการ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก

เมื่อได้กล่าวถึงโรงเรียนนี้ว่าจะเป็นการสงเคราะห์แต่ตระกูลเจ้านายตั้งนี้ ใช้ว่าจะ
ละล้มตระกูลข้าราชการและราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่มีอยู่แล้วและที่จะตั้งขึ้นต่อไปภายหน้าโดย
มากได้คิดจัดการโดยอุทิศให้เต็มกำลังที่จะให้เป็นการเรียบร้อยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้
และจะคิดให้แพร่หลายกว้างขวางเป็นที่คนเรียนได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งจะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูง
ขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดจนถึง
ราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกันไม่ว่าเจ้าว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้น
จึงบอกได้ว่าการเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุทิศให้จัดขึ้นให้เจริญ
จงได้

ท่านผู้ซึ่งเป็นแม่กองไล้หนังสือครั้ง^๑ นี้ จึงได้รับความสรรเสริญและความชอบใจที่ได้
จัดการไล้หนังสือครั้ง^๒ นี้ให้เป็นแบบขึ้นได้ในคราวแรก และการซึ่งได้จัดโรงเรียนทั้งปวงนี้ ศิวร-
กุมาร^๓ เป็นผู้สมควรที่จะได้รับความสรรเสริญในการที่อุทิศให้จัดให้เรียบร้อยเป็นไป ได้สม่ำเสมอ
ตลอด เป็นพยานในการซึ่งเธอมีความเคารพต่อคำสั่งของฉัน และรักใคร่ในการที่จะว่าเรียน
วิชา จึงต้องขอขอบใจเธอในส่วนหนึ่งต่างหาก นักเรียนทั้งปวงบรรดาที่ได้มีความอุทิศให้เล่า
เรียนนั้นเป็นความดีแก่ตัวแล้ว จึงอุทิศให้เล่าเรียนต่อไปเถิด วิชาที่เจ้าเรียนนั้นคงจะให้ผลแก่เจ้า
ให้ได้เป็นคนสืบไปภายหน้า (จบพระราชดำรัส)

ที่นี้จะอธิบายถึงมูลเหตุซึ่งมีวิธีไล้หนังสือไทยต่อไป เดิมทีเดียวเมื่อพระบาทฯ สมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนหนังสือ
ไทยขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง โปรดฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียงกูร) เป็น
อาจารย์ใหญ่ พระยาศรีสุนทรโวหารคิดแต่งหนังสือแบบเรียนขึ้นเรียกว่า มูลบทบรรพกิจ เล่ม ๑
วาทนิตินิกร เล่ม ๑ อักษรประโยค เล่ม ๑ สังโยคพิธาน เล่ม ๑ พิศาลการ์นต์ เล่ม ๑ ใช้
หนังสือเหล่านี้เป็นหลักสูตรสอนในโรงเรียนหลวงมาก่อนตั้งโรงเรียน พระตำหนักสวนกุหลาบช้านาน
แต่่นักเรียน ๆ อยู่เพียงจบสังโยคพิธาน แล้วออกจากโรงเรียนไปเสียโดยมาก เพราะ

๑. คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าศรีสวาทวงศ์ เจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)

๒. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรียนเพียงนั้นก็มักไปหากินเป็นเสมียนได้ ด้วยเป็นเวลากระทรวงต่าง ๆ ต้องการเสมียน จึง
 มิใครมีใครอยู่เรียนจนจบหลักสูตร เมื่อตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จึงคิดวิธีสอบไล่
 หนังสือไทยขึ้นให้ปรากฏว่าใครได้เรียนรู้ตลอดหลักสูตร โดยมีประกาศนียบัตรเป็นสำคัญ ส่วน
 วิธีสอนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้น ชั้นแรกก็เอาแบบของพระยาศรีสุนทรโวหารมา
 สอนเพิ่มเติม แต่เมื่อสิ้นปีมีข้าหลวงสำหรับสอบความรู้นักเรียนตั้งแต่แบบมูลบทบรรพกิจขึ้นไป
 จนจบพิศาลการันต์ ใครสอบได้ก็ให้ประกาศนียบัตร ทำอย่างนี้อยู่ปีหนึ่ง (คือปีแรกที่เสด็จไป
 พระราชทานรางวัล) ต่อมาก็คิดกระบวนสอนต่อขึ้นไปอีกชั้น ๑ เลือกเอาวิชาความรู้ต่าง ๆ ซึ่ง
 ต้องการใช้สำหรับเสมียนในราชการพลเรือนกระทรวงต่าง ๆ เป็นต้นว่า ลายมือหวัด และบรรจง
 เขียนตามคำบอก ทานหนังสือผิด แต่งหนังสือ และวิชาเลขเหล่านี้มีการสอบต่อขึ้นไปอีกชั้น ๑
 เมื่อมีการสอบเป็น ๒ ชั้น จึงเอาวิธีสอบหนังสือพระมาอนุโลมเรียกสอบชั้นต่ำว่าประโยค ๑ ชั้น
 สูงเรียกว่าประโยค ๒ ผลของการที่มิวิธีสอบดังกล่าวมาก็ได้ตั้งคาค คือผู้ที่สอบได้ประกาศนียบัตร
 ไปจากโรงเรียนหาตำแหน่งได้สะดวก ถึงกระนั้นในชั้นแรกยังต้องมีการอุดหนุนเป็นพิเศษ ดัง
 เช่นพระราชทานรางวัลและทำศิลาจารึกติดไว้ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแผ่นหนึ่ง สำหรับจารึก
 ชื่อนักเรียนในโรงเรียนนั้น ซึ่งสอบได้ตลอดประโยค ๒ ไว้ให้ปรากฏ ได้คัดสำเนาจารึกมา
 พิมพ์ไว้ด้วยในที่นี้

จารึกศิลา

ประกาศไว้ให้นักเรียนซึ่งเล่าเรียนศิลปศาสตร์วิชาการ ในพระตำหนัก สวนกุหลาบนี้
 ทราบทั่วกัน

ด้วยเมื่อ จุลศักราช ๑๒๔๔ ปีมะเมีย จัตวาศักร์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทร-
 มหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริด้วยทรงพระมหากรุณาแก่พระ
 บรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง เพื่อให้เล่าเรียนศิลปศาสตร์วิชาการรุ่งเรืองเป็นเกียรติยศในราชตระกูล
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์บัดยู่บัดนั้นสืบไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดที่พระ

ตำแหน่งสวณกุหลาบแห่งนี้ ซึ่งเป็นพระตำหนักเดิมได้เสด็จประทับแต่เวลาเมื่อยังมิได้เสด็จเสด็จลงด้วย
 ราชสมบัติ ตั้งเป็นที่เล่าเรียนศิลปศาสตร์วิชาการของพระบรมวงศานุวงศ์ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ และ
 ได้โปรดเกล้าฯ จำหน่ายพระราชทรัพย์พระราชทานเป็นค่าเครื่องบริโภคนุ่งห่มใช้สอยของนักเรียน
 ทั้งปวง ให้เป็นสุขสบายทั่วถึงกัน อนึ่งทรงพระมหากรุณาพระราชทานพระราชนุญาตไว้ว่า
 นักเรียนซึ่งได้เล่าเรียนในโรงเรียนตำแหน่งนี้ เมื่อเรียนรู้อวิชาแล้วถ้าสมัครจะรับราชการสนองพระ
 เดชพระคุณ ก็จะทรงชุบเกล้าฯ เลี้ยงตามสมควรแก่คุณานุรูปถ้วนทั่วทุกคน ถ้าคนใดไม่สมัคร
 จะรับราชการจะไปทำการสิ่งใด ๆ ที่เป็นการสุจริตสมควรแก่ราชตระกูล ก็จะพระราชทานพระ
 บรมราชานุญาตให้ไม่ขัดขวาง อนึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชา
 นุญาตให้ประดิษฐานศิลาจารึกไว้ในที่นี้ สำหรับจะได้จารึกชื่อนักเรียนซึ่งได้ฝากเพียร อุตสาหะ
 เล่าเรียนรู้อวิชาหนังสือสอบข้อได้ในที่ประชุมข้าหลวงไว้เพื่อจะให้เป็นที่เกียรติยศและเป็นเยี่ยงอย่าง
 แก่นักเรียนซึ่งจะออกไปจากโรงเรียนนี้แล้วก็ดี และที่ยังกำลังเล่าเรียนอยู่ก็ดี หรือที่จะได้เข้ามา
 เรียนในภายหน้าก็ดี ถ้าได้ทราบประกาศนี้แล้วให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงหนุนบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ด้วยพระราชทานประโยชน์อันยิ่งใหญ่
 และให้เร่งอุตสาหะเล่าเรียนศิลปศาสตร์วิชาการ อย่าเกียจคร้านย่อท้อไปจากความเพียรอันชอบ
 เมื่อเวลาผ่านไปก็ให้คิดชวนชวายที่จะได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มกำลังสติปัญญา ถ้า
 จะไม่ทำราชการก็อย่าประพฤติก้าวในทางทุจริตมิจงหาชีพ ผิดไปจากพระบรมราชาบาทให้เสื่อมเสีย
 พระเกียรติยศราชตระกูลเป็นอันขาดทีเดียว ถ้านักเรียนคนใดไม่เชื่อฟังตามคำประกาศนี้ ก็
 เหมือนไม่มีความกตัญญูกตเวทีไม่รู้จักพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแท้ ให้
 นักเรียนทั้งปวงพึงระลึกจดจำประกาศนี้ไว้ให้แม่นยำในกาลทุกเมื่อ เทอญ ฯ—

จุลศักราช ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙)

ได้ประโยชน์ที่ ๒

หม่อมราชวงศ์สำเร็จ (อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา มหาเสวกโท พระยาพจนปรีชา สมุห-
 พระราชพิธีกระทรวงวัง)

หม่อมราชวงศ์เบ็ญ (มาลากุล ณ อยุธยา มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทรธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ)

หม่อมราชวงศ์ฉอ่อน (อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา หลวงศุภศิลาประสิทธิ์)

จุลศักราช ๑๒๔๘-๙ (พ.ศ. ๒๔๒๙-๒๔๓๐)

หม่อมราชวงศ์ จิตร (สุกข์ ณ อยุธยา มหาเสวกโท พระยาศรีวรวงศ์ ผู้ช่วย
ราชเลขาธิการ)

หม่อมราชวงศ์จันท

นายเอิบ (บุรานนท์ มหาอำมาตย์ตรี พระยาราชสมบัติ ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวง
พระคลังมหาสมบัติ)

จุลศักราช ๑๒๔๙-๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๓๑)

พระองค์เจ้ากัลยา ณ ประวดี (มหาอำมาตย์ตรี กรมหมื่นแก้วพจนสุนธิ์)

หม่อมเจ้าเล็ก ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

หม่อมราชวงศ์ประยูร (อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา มหาอำมาตย์ตรี พระยาอุดมพงศ-
เพ็ญสวัสดิ์ สมุหเทศาภิบาล มณฑลปัตตานี)

หม่อมอมรวงศ์ดม (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี)

นายถ้วน (อำมาตย์เอก พระยารวราชพิสุทธ์ เลขาธิการกระทรวงธรรมการ)

รัตนโกสินศก ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

หม่อมหลวงฮ้าง

พระองค์เจ้าสุทัศน์ นิภาธร

หม่อมเจ้าสวัสดิวงศ์ ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

หม่อมเจ้าคุ้ม (นายพลเรือโท พระองค์เจ้าสนิทพงศพัฒน์เดช)

หม่อมเจ้าประวิพัทธเกษมศรี

หม่อมราชวงศ์พยอม (อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา เสวกเอก หม่อมนิวัตร อิศรวงศ์)

หม่อมราชวงศ์อวบ

หม่อมราชวงศ์ใหม่ (นพวงศ์ ณ อยุธยา อำมาตย์เอก พระยารัตนโกษา ผู้ช่วย
อธิบดีกรมสุรา กรมศุลกากร)

รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

นายเชจร (บุรณศิริ หลวงอินทรมนตรี)

พระองค์เจ้าโอภาสไพศาลรัศมี

นายพร (เดชคุปต์ มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาล
มณฑลอยุธยา)

รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส (มหาอำมาตย์โท กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ อุปนายกแผนก
วรรณคดี ราชบัณฑิตสภา)

นายลออ (ไกรฤกษ์ มหาเสวกเอก เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ)

นายบุษย์ (สุคนธ์พล อำมาตย์โท พระยาวิสูตรบริหาร นครบาลจังหวัดชลบุรี)

นายอุไทยวรรณ (อมาตย์กุล มหาอำมาตย์ตรี พระยาราชทินจัย)

นายเย็น (สุรรณเบ็ทมะ มหาอำมาตย์ตรี พระยาสวัสดิศิริศรีสมันตราษฎร์นายก
ผู้ว่าราชการจังหวัดประจวบคีรีขันธ์)

รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

นายโต๊ะ

พระองค์เจ้าวรวิฑูริยาภรณ์ไธสงุมาร (นายเรือโท กรมยุทธศาสตร์ กระทรวงทหารเรือ)

หม่อมเจ้าตรุณไวยวัฒน์ (มหาเสวกตรี พระองค์เจ้า ฯ เจ้ากรมกองฐานันดร กรมราชเลขาธิการ)

หม่อมหลวงช่วง (กุญชร ณ อยุธยา มหาเสวกตรี พระยาอาทรธุระศิลป์ เจ้ากรมศิลปากร)

หม่อมหลวงกุล (พนมวัน ชุนอาทรปฏิบัติ)

นายติศ

นายชำ

นายชิน

นายรว (นายร้อยเอก ชุนยุทธกิจภักดี)

นายแถบ (สาครวาสี รองอำมาตย์เอก พระวรินทร์วิระศักดิ์ นายอำเภอวารินชำราบ)

นายเหม (ผลพันธ์ิน มหาอำมาตย์ตรี พระยาโอวาทวรกิจ ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงธรรมการ)

รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

หม่อมหลวงสำอาง (อิศรางกูร ณ อยุธยา หลวงสังฆศาสนประสิทธิ์)

นายถม (รัตนะวรรธนะ อำมาตย์เอก พระยาอภิบาลราชทรัพย์ คลังมณฑลและเจ้าพนักงานภาษีสุรา มณฑลพายัพ)

นายเขื่อน

นายทองคำ (เศวตสีลา มหาอำมาตย์ตรี พระยาวันพฤกษ์พิจารณ์ ผู้บำรุงรักษา
ป่าไม้ประจำมณฑลนครศรีธรรมราช)

นายชั้น (ทิพโกมุท นายพันโท หลวงวิเศษศิลปศาสตร์ กองทนุณ สังกัดกรมตำรวจ
ทหารบก)

นายสังข์ (ชุมะโชติ อำมาตย์ตรี พระโยนะวิจารณ์)

นายใหญ่ (ศยามานนท์ มหาเสวกโท พระยามหินทรเดชาอนุวัฒน์ สมุหเทศา-
ภิบาล มณฑลนครสวรรค์)

นายฉัตร (ยุกติรัตน์ อำมาตย์เอก พระยาบรรหารวรอรอด ข้าหลวงตรวจการ
ศึกษาภาคที่ ๓ กระทรวงธรรมการ)

นายนาค

หม่อมหลวงเหล่ (เสนห์ พึ่งบุญ ณ อยุธยา มหาเสวกตรี พระยาราชภพณ์บริหาร
กรมชาวที่)

นายดี

รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗)

หม่อมราชวงศ์ สิงหนั (ปราโมท ณ อยุธยา หม่อมอนุวัตรวรพงศ์)

นายทองสุข (ผลพันธ์ิน อำมาตย์เอก พระยาแก้วโกรพ ผู้ว่าราชการจังหวัด
ร้อยเอ็ด)

นายเพิ่ม (บุญยรัตพันธ์ ชุนสนิทนารอด)

นายสวาสดี (ดิษยบุตร ชุนศรีสมบัติ กระทรวงธรรมการ)

นายสรรเสริญ (สุขยางค์ มหาอำมาตย์ตรี พระยาสารศาสตร์ศิริลักษณ์ นายช่าง
ทางเอกกรมทาง กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม)

นายเพิ่ม

นายเข้ม (วสันตสิงห์ อำมาตย์โท พระยาสุนทรเทพกิจจาร์ักษ์)

นายถม (หลวงประสงค์สารการ)

นายฟุ้ง

นายริน (ศยามานนท์ มหาเสวกโท พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ปลัดทูลฉลอง

กระทรวงธรรมการ)

นายควน (เศวตเลข)

นายชำ (ณ บ่อมเพ็ชร มหาอำมาตย์ตรี พระยาชัยวิชิตวิศิษฏ์ธรรมธาดา อธิบดี

กรมราชทัณฑ์)

นายไม้

รัตนโกสินทร ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘)

หม่อมเจ้าสุฤทธิเดช (มหาอำมาตย์โท สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต)

นายพันใหญ่

นายต่วน (ศุขะวณิช มหาเสวกตรี พระยาอมเรศสมบัติ เจ้ากรมการผลประโยชน์)

นายตาด (จารุรัตน์ มหาอำมาตย์ตรี พระยาศรีสังกร กรมการศาลฎีกา)

นายเซยใหญ่

นายเกี่ยม

นายนวม

นายกรับ

นายเหมื่อน (บุญยรัตพันธ์ รองอำมาตย์เอก หลวงประมาตมุนุธรรม อัยการ

จังหวัดระนอง)

นายเพิ่ม

นายทิน

นายชิตใหญ่

นายชิตเล็ก

นายอุ่น

นายพร้อม (ฅ นคร อำมาตย์โท พระยาสุรเทพภักดีศรีพิจิตรบุรินทร์ ปลัด
มณฑลพิษณุโลก)

นายเปลื้อง

นายมวน

นายเถียน

นายจิตร (สุชะชาติ อำมาตย์ตรี พระบริรักษ์ธานี สมุหบัญชีศาลาว่าการนครบาล)

นายเมธ (ภูมिरัตน นายพันตรี หลวงประเสริฐอักษร ผู้ช่วยกองบำรุงและรักษา
สัตว์น้ำ กระทรวงเกษตรราธิการ)

นายเป่า (นิโลดม พระครูเมธังกร เจ้าอาวาสวัดมัฆมิการาม ประจวบคีรีขันธ์)

นายเพี้ยน

นายแจ็ก (จันทนะสมติ อำมาตย์ตรี หลวงอนุสาสนวินิจ ครูผู้ตรวจโรงเรียน
มัธยมวัดมหาธาตุ)

นายพร้อมเล็ก

นายบุญ

นายอวน

นายแกะ (ฅ นคร ขุนบริรักษ์ภูเขตร์ กรรมการพิเศษจังหวัดนครศรีธรรมราช)

หมายเหตุ ยศและบรรดาศักดิ์ภายหลังนามเต็มนี้ ได้พยายามสืบสวนได้เท่าที่ทราบ

(บรรณาธิการ สอนกุหลาบวิทยา)

ชื่อนักเรียนที่จารึกเฉพาะแต่ที่เป็นนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ยังมีนักเรียนชั้นประโยค ๑ ในโรงเรียนอื่นมาเรียน แต่ชั้นประโยค ๒ ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จึงไม่มีชื่อในจารึก ยังมีอีกหลาย ที่นึกได้ในเวลานี้คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) คน ๑ พระยาราชนกุล (อวบ เปาโรหิต) คน ๑ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (สิงห์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) คน ๑

ประโยชน์ของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ นอกจากเป็นบ่อเกิดวิชาคุณของข้าราชการเป็นอันมาก ยังมีประโยชน์แพร่หลายในอย่างอื่นอีกที่เป็นสำคัญ คือ เมื่อปรากฏว่าจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้ตั้งพระราชประสงค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า สมควรจะจัดการตั้งโรงเรียนเรียนและสอนวิชาให้แพร่หลายออกไปเป็นการศึกษาสำหรับประเทศสยาม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คิดจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามพระอารามหลวงทั้งในกรุงและหัวเมือง เมื่อการนั้นเจริญขึ้นโดยลำดับ จึงโปรดฯ ให้รวมการจัดโรงเรียนทั้งปวงตั้งเป็นกรมศึกษาธิการ และต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) โปรดฯ ให้รวมกรมศึกษาธิการ กรมธรรมการ และสังฆการีย์ กรมพยาบาลและกรมพิพิธภัณฑสถานเข้าด้วยกัน จัดตั้งเป็นกระทรวงธรรมการ และได้เป็นกระทรวงเสนาบดีต่อมา

เรื่องราวของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบยังมีต่อมาอีก แต่เป็นชั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าย้ายจากกระทรวงธรรมการไปรับราชการกระทรวงมหาดไทยแล้วแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ จะเล่าก็ได้เป็นความรู้เห็นส่วนตัวเอง อย่างเรื่องตอนที่ได้อ่านมา จึงกล่าวความแต่โดยสังเขป คือต่อมาดูเหมือนจะเป็นใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ย้ายโรงเรียนจากพระตำหนักสวนกุหลาบ ออกไปตั้งนอกพระบรมมหาราชวัง ผู้บัญชาการกระทรวง (กับนักเรียนเก่าของโรงเรียนนั้น ซึ่งได้มีตำแหน่งรับราชการอยู่ในกระทรวงต่างๆ เป็นอันมาก) ปราศรัยจะรักษาเกียรติศักดิ์โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จึงคงให้เรียกนามตามเดิม แต่เมื่อโรงเรียนมิได้อยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบดังแต่ก่อน ก็ต้องลดคำนั้นเสีย คงเรียกว่า "โรงเรียนสวนกุหลาบ" สืบมา.

ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม

พระนิพนธ์

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

นักเรียนสวนกุหลาบเดิมรุ่นเก่าอย่างข้าพเจ้าได้เปรียบนักเรียนสวนกุหลาบเดี๋ยวนี้หลายประการ คงจะนำมาเล่าในที่นี้บ้าง ตามที่นึกได้ในเวลาซึ่งไม่มีจะนึกมากนัก

ที่เรียกว่าโรงเรียนสวนกุหลาบเดิมนั้น ถ้าจะเรียกให้เต็มชื่อ ก็ต้องเรียกว่า 'โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ' ซึ่งเมื่อข้าพเจ้าอยู่ไม่มีต้นกุหลาบเป็นชั้นเป็นอันอะไรเลย มีมากแต่ต้นแก้วตัดเป็นพุ่มรอบสนาม กับรั้วอังกฤษสูงสักศอกหนึ่งทั่ว ๆ ไป มีเปลี่ยนหน้าเป็นรั้วสแหยกบ้าง

ข้าพเจ้าทราบว่า กรมพระดำรงราชานุภาพ จะทรงแต่งเรื่องโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบประทานแก่นั่งสี่ "สวนกุหลาบวิทยา" เป็นอันทราบได้ว่าจะได้อ่านตำนานโรงเรียนนั้นดีที่สุดในเวลาอัน เพราะท่านเป็นผู้ทรงจัดโรงเรียนสวนกุหลาบเดิม และทรงดูแลอยู่ตลอดเวลาที่เสด็จอยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ (สมัยนั้นยังไม่มีกระทรวง) เคยเสด็จไปตรวจทุกวันเข้าบ้างป่วยบ้าง หรือทั้งเช้าและบ่าย ที่สนามของโรงเรียนมีโคจรเกตุซึ่งเสด็จไปเล่นเสมอ เป็นโคจรเกตุหลวม ๆ เพราะในสมัยนั้นไม่ว่าในเมืองไทยหรือเมืองฝรั่ง โคจรเกตุยังหาเป็นเครื่องเล่นอย่างประณีตซึ่งต้องรักษาสนามราวกับพื้น โต๊ะบิลเลียด และมีระเบียบจุดจิกอย่างสมัยนี้ไม่

แต่ถึงว่ากรมพระดำรงฯ จะทรงแต่งเรื่องโรงเรียนสวนกุหลาบเดิมได้ดีกว่าใคร ๆ หมด ก็คงจะทรงแต่งไปคนละอย่างกับผู้แต่ง ซึ่งเป็นนักเรียนอยู่ในเวลานั้น เพราะทอดพระเนตรจากแง่ผู้บังคับบัญชา ย่อมจะผิดจากแง่ของนักเรียนอยู่เอง เหตุฉะนั้นเรื่องที่เขียนนี้ คงจะไม่ซ้ำกับพระนิพนธ์ หรือถ้าจะซ้ำความกันบ้าง ก็คงจะกล่าวกันไปคนละทาง

* (พระองค์เจ้ารัชনীแฉ่มจรัส) ซึ่งทรงนำตัวอักษรตัวหลังของพระนามเดิม มาเป็นนามปากกาว่า น.ม.ส. เป็นนักเรียนประโยค ๒ พ.ศ. ๒๔๑๕

ที่ข้าพเจ้ากล่าวเมื่อก่อนักเรียนรุ่นโน้นได้เปรียบนักเรียนเดี๋ยวนั้น จะกล่าวข้อต้น ให้เห็นได้ทันที คือ เราได้เงินเดือนแทนเสียค่าเล่าเรียน และได้เสื้อผ้าบางอย่างด้วย ข้าพเจ้าเองเมื่อแรกเข้าโรงเรียนเป็นเด็กรุ่นเล็ก ได้เงินเดือนเดือนละ ๔ บาท มีความน้อยใจเป็นอันมาก ที่ไม่ได้เดือนละ ๘ บาท อย่างนักเรียนรุ่นใหญ่ การได้เงินเดือนนั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบ (และไม่ได้สืบ) ว่าได้แต่บางคนหรือได้ทั่ว ๆ ไป จำได้แต่ว่ามีผู้ได้ด้วยกันหลายคน ล้วนแต่ได้เดือนละ ๘ บาท น่าอิจฉาทงั้น

การใช้จ่ายของนักเรียนในโรงเรียนไม่เห็นมีอะไรที่นึกได้ การกินอยู่ก็ไม่ขาดแคลน พวกที่เป็นเจ้านายกินโต๊ะอย่างนายทหารมหาดเล็ก พร้อมกับเจ้ากรมปลัดกรมของโรงเรียน แต่ถึงกระนั้น ข้าพเจ้าผู้เป็นเด็กนอนโรงเรียนกลับบ้านวันพระ ยังต้องขอเงินจากจอมมารดาถึงอาทิตย์ละบาท มีเงินใช้จ่ายรวมกับเงินเดือนเป็นเงินถึงอาทิตย์ละ ๒ บาท ดูเป็นการฟุ่มเฟือยมาก แต่จำไม่ได้ว่าใช้อย่างไรบ้าง ที่ก็จะขนม คือขนมสดต่างหากจากขนมแห้งซึ่งจอมมารดาจัดลงขวดโหลไว้ให้ ๕-๖ ขวด ตั้งเป็นแถวอยู่ข้างปลายเตียง ที่มีขนมประจำอยู่มากเช่นนั้น นักเรียนสมัยนี้อ่านกันว่าใครจะแย่งกินได้ นักเรียนที่เป็นเจ้ามักได้ห้องอยู่ และเจ้าที่ยังเขาได้อนุญาตให้มีพี่เลี้ยงผู้ชายไปอยู่ด้วย ใครแย่งขนมหรือรังแกอย่างอื่นยาก ถ้าคิดเวลาวันหนึ่ง ๒๔ ชั่วโมง หักเวลานอน เวลาเรียน เวลากินข้าว ๓ ชั่วโมง และเวลาวิ่งเล่นออกเสียแล้ว เวลาที่ยังเหลือน้อยเต็มที เหตุไรจึงต้องการขนมมากถึงเพียงนั้น ก็นึกไม่ออกในเวลา

แต่ต้องเข้าใจว่านักเรียนไม่ได้กินขนมมากทุกคน บางคนไม่มีขนมจะกินมาก บางคนเป็นรุ่นใหญ่มีทางใช้เงินอย่างอื่น ซึ่งเรารุ่นเล็กเห็นว่าสู้ขนมไม่ได้ เป็นต้นว่าลครเจ้าพระยามหินทรซึ่งเล่นเก็บเงินอยู่ที่โรงในบ้านข้างท่าเตียนนั้นก็คงจะเป็นทางให้นักเรียนรุ่นใหญ่ใช้เงินแทนซื้อขนมได้อย่างหนึ่ง

นักเรียนสวนกุหลาบสมัยนั้นเห็นจะไม่มีใครไว้จุก ถ้าไว้จุกจะเสียเปรียบเรามาก เพราะเรามีพนักงานคอยเกล้าจุกทุกวัน ยายนั่นแกมีการเกล้าจุกเป็นอาชีพ หรือถ้าไม่ใช่อาชีพะแท็กจวนจะเป็น เพราะแกไม่มีทางได้อีกเป็นแน่ ทุก ๆ วันพอเวลาสายหน่อย แกก็ออกมาจากในวัง มีหีบเครื่องใช้คือหวีและขมิ้น น้ำมัน เป็นต้น มาพร้อม แกก็หีบเดินเร็วไปใน

โรงเรียนเวลาหยุดเรียน พบเด็กคนไหนจุกยุ่ง แกกจับตัวเกล้าให้ เด็กบางคนถือหัวไม้ให้
ใครจับ ไม่ยอมให้แกเกล้า ต้องยอมจุกยุ่งไปจนวันพระ ข้าพเจ้าเองเคยได้ทุกข์ด้วย เหตุนั้น
ครั้งหนึ่ง เพราะจุกยุ่งลงมาเมื่อกำลังสอบไล่ มัวเป็นห่วงจุกจนเขียนหนังสือผิดไปเป็นกอง

ของชอบใจของเราอย่างวิเศษมีอย่างหนึ่ง คือได้แต่งตัวเป็นทหาร ถ้าแต่งเฉย ๆ
จะดีมาก มีข้อเสียอยู่ที่ว่าแต่งตัวเป็นทหารแล้ว ถูกจับหัดทหารด้วย เวลานั้นกรมพระดำรง ฯ
ทรงบังคับการทหารมหาดเล็ก พวกเราได้แต่งตัวเหมือนทหารมหาดเล็กเพราะสมมติเป็นนักเรียน
ทหารกองนั้น เสื้อทหารตัวหนึ่งของข้าพเจ้าเป็นผ้าเช็ดสีนลแก มีย่นตเหมือนนายทหาร ตัดที่
ห้างแรมเซ สวยและพอดีกับตัวเด็กอายุ ๑๐ ขวบ แต่คุดเล็ก ๆ ไม่มี คุดข้อมือก็ใช้ที่ข้อมือ
คุดอกจึงต้องให้คุดใหญ่อย่างที่ทหารมหาดเล็กยังใช้อยู่จนเดี๋ยวนี้ เมื่อติดคุดใหญ่ ๕ ลูกเข้ากับ
เสื้อเล็ก แลคุดแต่ ไกลเห็นคุดก่อนเห็นอะไรหมด

พวกที่เป็นนักเรียนทหารดูเหมือนจะมีแต่พวกที่เป็นรุ่นแรก และเข้าใจว่าไม่ได้เป็น
ด้วยกันทุกคน การเลือกเฟ้นตัวบุคคลจะมีวิธีอย่างไร ข้าพเจ้าไม่นึกอยากทราบในเวลานั้น จึง
ไม่ได้ไต่ถาม มาบัดนี้ก็ไม่ได้สืบ เพราะที่เขียนนี้ก็ประสงค์จะเขียนตามความที่นึกได้เท่านั้นเอง
ไม่ใช่ตั้งใจจะแสดงความรู้ซึ่งควรสอบสวนให้แม่นยำเสียก่อน

การเรียนหนังสือไทยในเวลานั้นมีที่มุ่งหมายคือการสอบไล่ประโยค ๑ และประโยค ๒
เมื่อสอบได้ไล่ทั้งสองประโยคแล้ว ก็เป็นอันหมดสิ่งซึ่งในเวลานั้นเราเรียกว่า 'หลักสูตร' นักเรียน
มักจะออกไปรับราชการ (สมัยนั้นผู้เรียนเต็มทีออกไปจากโรงเรียนหาตำแหน่งรับราชการได้ง่าย
กว่าสมัยต่อ ๆ มา) หรือมีจะนั้นเรียนภาษาอังกฤษต่อไป

การเรียนสำหรับสอบไล่ประโยค ๑ นั้น ใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจไปจนถึงพิศาล
การันต์รวม ๖ เล่ม การสอนหนังสือ ๖ เล่มนี้ แบ่งเป็น ๔ ห้องเรียน ห้องที่ ๑ ครูชม (พระยาอนุกุล
วิธาน) สอนมูลบท ห้องที่ ๒ ครูสิงห์โต (เป็นหลวงอะไรจำชื่อไม่ได้) สอนวาทันต์ ห้องที่ ๓
สอนอักษรประโยค ใครเป็นครูก็ลืม ภายหลังดูเหมือนครูสิงห์โตย้ายมาสอนห้องนี้ ห้องที่ ๔ ครู
ด้วน สอนสังโยคไวพจน์ และพิศาลการันต์ รวมอยู่ห้องเดียวกัน ครูด้วนมี ๒ คน คนละรุ่น
คนที่สอนห้องที่ ๔ นี้ เรียกกันภายหลังว่าครูด้วนใหญ่ (ต่อมากงจะเป็นขุนนาง แต่ไม่
ทราบชื่อ)

นักเรียนประโยค ๑ เรียกชื่อจำแนกชั้นตามชื่อหนังสือที่เรียน คือนักเรียนมูลบท
นักเรียนวาหนิติ นักเรียนอักษรประโยค นักเรียนสังโยค นักเรียนไวพจน์ นักเรียนการันต์
กับมีพวกนักเรียน "จบการันต์" อีกพวกหนึ่ง พวกหลังนี้เป็นคนมีเกียรติซึ่งเรารุ่นเล็ก
นับดีอย่าเกรงเขื่อนมาก

นอกจากข้างบนยังมีนักเรียนพิเศษ คือ เจ้านายอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเรียนอย่างเดียวกับ
นักเรียนอื่น แต่ถูกกันไปอยู่ห้องหนึ่งต่างหาก และนั่งโต๊ะเรียนอย่างนักเรียนประโยค ๒ ซึ่ง
สมมติว่ามีหนังสือและเครื่องเขียนประจำตัวมาก จึงมีตุลันกุกุญแจติดอยู่กับโต๊ะทุกตัว การจัดตู้
ให้สวยด้วยรูปภาพและเครื่องแต่งอื่น ๆ เป็นของเปล็ดเปล็นของนักเรียนบางคน เป็นเครื่อง
แข่งขันและอวดกันในเวลาหยุดเรียน ตุ้ของข้าพเจ้าแต่งสะสวยด้วยตราผ้าเป็นต้น จนเป็นสิ่งที่
นักเรียนคนหนึ่งปรารถนาถึงน้ำตาตก ในที่สุดแต่งให้คนมาทาบตามขอเปลี่ยนโต๊ะ ข้าพเจ้าใน
เวลานั้นเห็นสนุกในการทรมานคน ไม่ยอมให้เปลี่ยนอยู่หลายวัน ในที่สุดเสียอันวอนไม่ได้
ก็ยอมให้เปลี่ยน แต่จะเปลี่ยนกันในเวลาเรียนก็ยอมไม่ได้อยู่เอง จึงต้องนัดเปลี่ยนกันในวัน
รุ่งขึ้น ข้าพเจ้าเป็นเด็กนอนโรงเรียน ในเย็นวันนั้นจึงจัดการเปลี่ยนโต๊ะไว้เสร็จ วันรุ่งขึ้นเด็ก
คนโน้นมาจากบ้านด้วยความรื่นเริงในที่จะได้นั่งโต๊ะซึ่งแต่งตุ้สวย พอเข้านั่งเรียนเรียบร้อยแล้วข้าพเจ้า
ก็ส่งกุกุญแจให้ เด็กคนนั้นรีบไขตุ้จะชมความงามข้างใน แต่ความงามไม่มีเสียแล้ว เพราะย้ายมา
อยู่ตุ้ใหม่ของข้าพเจ้าแต่เย็นวาน เด็กคนนั้นร้องไห้ไม่เป็นอันเรียนในวันนั้น ที่เล่านี้เป็นการ
บวชกันเองของนักเรียนเด็ก ๆ ครั้งนั้นข้าพเจ้าเป็นอุปชฌาย์ให้อุปสมบท คราวอื่น ๆ ข้าพเจ้า
ถูกบวชก็บ่อย ถูกชกก็เคยแต่ไม่ได้ชกตอบ ไม่ใช่เพราะใจเป็นพระเป็นเจ้า เป็นเพราะ
เด็กคนโน้นอายุ ๑๔ ในปีที่เราอายุเพียง ๑๐ ปี

การเรียนประโยค ๑ จนสอบไล่ ได้นั้น ย่อมจะช้าเร็วตามอายุและความฉลาดของ
เด็ก นักเรียนคนหนึ่งที่เขาโรงเรียนพร้อมกับข้าพเจ้าเรียนอยู่พิเศษ ๆ ก็ "จบการันต์" เข้าสอบ
ไล่ได้ เขาเรียนเร็วกว่าเพราะอายุเข้า ๑๖ ปี เมื่อเข้าโรงเรียน เขาฉลาดกว่า และเขาไม่ได้
เรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกัน ดังนั้นเรียนหนังสือไทยอย่างเดียว จึงได้สำเร็จเร็ว ส่วนข้าพเจ้า
นั้นได้เข้าโรงเรียนเมื่ออายุ ๑๐ ปี เรียนอยู่จนเกือบโกนจุก (อายุ ๑๓ ปี) จึงไล่ประโยค ๑

ได้ ทียกตัวเองขึ้นกล่าวนี้ เพราะเข้าใจว่าเป็นปานกลางของเด็กอายุเท่านั้น ซึ่งไม่ฉลาด รุ่งโรจน์ และไม่ได้เรียนแต่หนังสือไทยอย่างเดียว เรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกันด้วย

บางที่ท่านจะเห็นประหลาดว่านักเรียนที่กล่าวเมื่อตะกี้ว่าเข้าโรงเรียนเมื่ออายุ ๑๖ นั้น เหตุใดจึงเข้าเรียนมูลบทเมื่อจวนหนวดยะขึ้น จึงขอบอกว่าในสมัยนั้นโรงเรียนเป็นของใหม่ เด็กโต ๆ จึงฟังไปเข้าเรียนกันเป็นอันมาก อันที่จริงนักเรียนที่เป็นผู้ใหญ่จริง ๆ ก็มี เป็นต้นว่า หม่อมเจ้าองค์หนึ่งเป็นนักเรียนรุ่นใหญ่ หม่อมราชวงศ์คนหนึ่งเป็นบุตรของหม่อมเจ้าองค์นั้น เป็นนักเรียนรุ่นเล็ก อยู่โรงเรียนด้วยกันพร้อมทั้งบิดาและบุตร หม่อมราชวงศ์คนนั้นจึงมีทั้ง อาจารย์และบูรพาจารย์อยู่ในโรงเรียนพร้อมเสร็จ ถ้าท่านทายว่าบิดากับบุตรใครจะไล่ประโยค ๒ ได้ก่อนกัน ท่านจะทายผิด (เว้นแต่จะทายว่าไล่ไม่ได้ด้วยกันจนแล้วจนรอดทั้งสองคน)

เมื่อไล่ประโยค ๑ ได้แล้ว นักเรียนบางคนก็ออก บางคนก็เรียนประโยค ๒ ต่อไป บางคนก็เรียนภาษาอังกฤษ บางคนเรียนประโยค ๒ ไม่สำเร็จ ก่อนเลิกประโยค ๒ บางคนเรียนอังกฤษยังไม่เป็นพักเป็นผลจนปานนี้ เพราะหัดที่ภาษาอังกฤษเป็นของที่จะไม่เลิกกันใน โลกนี้ มีฉะนั้นก็จะไม่สำเร็จก่อนเลิกภาษาอังกฤษ ที่ว่านี้ เป็นการว่าเล่น แท้จริงนักเรียนที่ไล่ประโยค ๑ แล้ว เรียนประโยค ๒ ไล่ได้อีกชั้นหนึ่งเป็นอันมาก และมีไม่น้อยที่เรียนอังกฤษ เป็นประโยชน์สำหรับเป็นขั้นให้ก้าวขึ้นไปสู่การศึกษาชั้นสูงขึ้นไป

ประโยค ๒ นั้น เรียนวิชาทำงานออฟฟิศ มีเรียงความ ย่อความ แต่งจดหมาย เขียนตามคำบอก และเลขเป็นต้น ก็มีการหัดแต่งโคลงกลอนกันบ้าง ข้าพเจ้าได้หัดแต่ง โคลงสุภาพบทหนึ่ง ซึ่งถ้าไม่บอกก็เห็นจะไม่มีใครรู้ว่าโคลง

การเรียนประโยค ๒ นั้น ถ้านักเรียนมีอายุพอควร และไม่โง่ดักดาน ก็พอจะไล่ ได้ในปีหนึ่ง ข้าพเจ้าเองไล่ไม่ได้ในปีเดียว แก่ตัวว่าไม่ใช่เพราะโง่เหลือทนดอก เป็นเพราะไป บวชเนรเสียดหลายเดือน พอสึกออกมาได้หน่อยก็เข้าสอบไล่ เราคล่องทำวัตรเข้าเย็น อนุญาสิก- โช มาติกา ฯลฯ แต่เขาไม่สอบไล่ความรู้อย่างนั้น ยกเอาขึ้นมาสอบไล่แต่ข้อที่เราไม่ค่อยได้เรียน
๕ ๕
หงนน

ครูอังกฤษคนแรกที่ข้าพเจ้าเห็นที่สวนกุหลาบชื่อ มิสเตอร์ ทอมสัน แกจะดูหรือไม่ว่า
ไม่ทราบ แต่เมื่อไม่ทราบก็ต้องนึกว่าตัวก่อน เราไม่เข้าไปใกล้แก ถ้าแกมาใกล้เรา เราก็ต้องชัก
ห่าง (เวลานั้นข้าพเจ้ายังไม่ได้จับเรียนภาษาอังกฤษ)

ครูอังกฤษคนที่ ๒ ชื่อ มิสเตอร์กรีน เป็น เอ็ม. เอ. มาจากออกซฟอร์ด เวลามาโรง
เรียนแกแต่งตัวใช้กับและเกาน้อย่าง เอ็ม. เอ. เสมอ จึงเอาเหวี่ยงมาออกเสียในเมืองไทยนี้มาก
อนึ่งแกเป็นเป็นเรเวอเรนต์ คือพระอังกฤษ เราเรียกกันว่า สมิ้เขี้ยว เพราะแกฉันสุราทั้งนอก
เพลในเพล ในที่สุดแกต้องออกจากตำแหน่งครูกลับไปเมืองนอกเพราะสุราขานนั่นเอง ข้าพเจ้า
ได้เรียน เอ. บี. กับสมิ้เขี้ยว แต่เรียนไม่ทันจบตัวอักษร แกก็กลับไปฉันสุราที่เมืองอังกฤษ

ครูอังกฤษคนที่ต่อสมิ้เขี้ยวนี้ เป็นผู้สอน เอ. บี. ให้ข้าพเจ้าจนจบ ใช้แต่เพียง
เอ. บี. เท่านั้น ที่จริงแกได้สอนให้รู้พอควรแก่เวลาที่เรียน แกไม่ได้เป็น เอ็ม. เอ. มาจากออกซ-
ฟอร์ดหรือจากไหน และไม่เป็นนักปราชญ์เสียเลยทีเดียว สอนให้เราอ่านปรีติมาว่าปรีไตคมะ ศิษย์
ของแกบางคนอาจยังไม่ทราบว่าผิดจนปานนี้ แต่บางคนก็ไปทราบที่เมืองนอก ครูคนนั้นสอนให้
นักเรียนพูดและอ่านอังกฤษพอใช้ได้หลายคน คำอังกฤษธรรมดาแกคงจะสอนลูกทั้งนั้น (แก
เป็นคนอังกฤษ) ต่อเมื่อพบคำนอกคอกอย่างปรีติมาเข้า แกจึงพลาดพลั้งไปบ้าง ข้าพเจ้าเองเข้าใจว่า
ได้เรียนภาษาอังกฤษกับครูคนนั้นได้เนื้อหนึ่กว่าครูอื่น ๆ ในกรุงเทพฯ

การสอนในโรงเรียนสวนกุหลาบครั้งนั้น ยังมีอีกสองอย่าง ซึ่งตกในประเภทเดียวกัน
กัน คือพระเทศน์อย่างหนึ่ง ครูเล็กเชอร์อย่างหนึ่ง

พระเทศน์นั้นท่านเทศน์ว่าอะไรไม่ทราบ จำได้แต่ว่าท่านเทศน์สั้น ๆ เรายังไม่ทัน
หลับท่านก็จบเสียแล้ว

เล็กเชอร์ก็ทำนองเดียวกัน พระยาศรีสุนทร (น้อย) เล็กเชอร์บ้าง พระยาโอวาท-
วรกิจ (แก่น) ผู้เป็นครูใหญ่ประจำโรงเรียนเล็กเชอร์บ้าง ครูอื่น ๆ ผลัดกันบ้าง เล็กเชอร์
เหล่านั้นโดยมากกล่าวคุณพระไตรรัตน์ ถึงเรานั่งนึกอื่น ๆ ไม่ได้ฟังเลย ในที่สุดก็จำได้ว่า พระ
ไตรรัตน์นั้นคืออะไร

การสวด " คำนมัสการคุณานุกุล " เข้าใจว่าบางโรงเรียนยังใช้อยู่บ้างจนเวลานี้ ในสมัยโน้นพอเปิดโรงเรียนตอนเช้า ครูให้สัญญาให้สวด " องค์ใดพระสัมพุทธ " เราก็สวดด้วย ด้วยความเต็มใจ แต่เมื่อบ่าย ๔ โมง ถึงเวลาเลิกโรงเรียน ครูให้สัญญาให้สวด หนึ่งข้าขอ ถวายบังคม นั้น เราก็เต็มใจสวดยิ่งกว่าอื่นหมด เสียงสวดก็ดังลั่นและสวดเร็วกว่าตอนอื่นทั้งนั้น

ข้าพเจ้าไล่ประโยค ๒ แล้ว ได้เรียนภาษาอังกฤษอยู่จนสวนกุหลาบสิ้นฤดู จะสอบ ขึ้นไปอีกไม่ได้ จึงต้องย้ายไปอยู่โรงเรียนอื่นอีกสักหนึ่ง เมื่อออกจากโรงเรียนสุดท้ายแล้ว เข้า รับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ไปโรงเรียนสวนกุหลาบในตำแหน่ง ' ข้าหลวง ' คือผู้สอบไล่ กลายเป็นคนที่นักเรียนต้องการวะ รสชาติไปคนละอย่างกับแต่ก่อน! ไม่สู้หน้านัก ข้าพเจ้าย้ายไปรับราชการในกระทรวงอื่น แล้วไปเมืองนอก เลยจำไม่ได้ว่าโรงเรียนได้ย้ายไป จากพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อไร.

เรื่อง ตาย—เกิด

โดย

พระยาลักษมณ์ณสุพจน์

หนังสือเล่มนี้มีจุดหมายจะพูดเรื่องตายกับเกิด แต่ถ้ายังไม่เข้าใจในเรื่องชีวิตและ ะจิต เสียก่อน ก็ไม่รู้ว่าอะไรตาย อะไรเกิด ตายเพียงแต่เข้าใจกันอย่างธรรมดาที่ว่า หมอตลมหายใจ ร่างกายเน่าเปื่อย เกิด ก็คือคลอดออกมาจากครรภ์มารดา ซึ่งนั่นเป็นแต่ลักษณะของตาย และเกิด ไม่ตรงต่อหลักความจริงในทางปรมัตถ์แห่งพระพุทธศาสนา

ในธาตุวิภังค์ ท่านว่าคนเรามีธาตุ ๖ ไม่ใช่ธาตุ ๔ อย่างที่คนสามัญเข้าใจกัน เพราะธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม นั้น เพียงแต่คุ้มครองให้สำเร็จความเกิดมีชีวิตเป็นรูปขึ้น และมีธาตุที่ ๕ คืออากาศธาตุ ก็เพียงแต่อุปการะส่งเสริมให้สิ่งที่เกิดเจริญตามกาล เพียงเท่านั้นรูปนั้นก็เหมือนวัตถุเครื่องยนต์เคลื่อนไหวได้ แต่นึกคิดหรือทำกิจการใด ๆ ไม่ได้ เพราะประกอบขึ้นด้วยธาตุไม่รู้ ฉะนั้นโดยกฎธรรมดาหรือจะว่าเป็นสหชาติธรรมเพื่อจะให้รูปนั้นสำเร็จเป็นคนเป็นสัตว์สมบูรณ์ จึงต้องมีธาตุ ๖ คือ มโนธาตุ หรือวิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ ซึ่งข้าพเจ้าหมาย เรียกว่าจิตเข้าประกอบในรูปด้วย จึงสำเร็จเป็นคนเป็นสัตว์สมบูรณ์ดังที่ปรากฏทุกวันนี้ แต่มโนวิญญาณธาตุจะมีลักษณะพื้นฐานรูปร่างอย่างไรไม่มีทางรู้ ได้เหมือนอย่างว่า ธาตุดินมีลักษณะแข็ง ธาตุน้ำมีลักษณะเหลว ธาตุไฟมีลักษณะร้อน อบอุน ธาตุลมมีลักษณะพัดไปพัดมา รู้สึกเย็นที่ผิวหนัง อากาศธาตุมีลักษณะว่างเปล่า

ข้อที่ว่ามโนวิญญาณธาตุเข้าประกอบอยู่ในรูป แต่จะตั้งอยู่ตรงไหนอย่างไรนั้น ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค หมวดกายะกะตานุสติ อธิบายว่า ภายในอุทรประเทศระหว่างทรวงอก

แห่งมนุษย์ มีชั้นเนื้อก้อนหนึ่งขนาดและสัณฐานดังดอกบัวตูม อันปกเปลือกเขียวออกและคว่ำไว้ ชั้นเนื้ออันนี้เรียกว่า ทหทัยวัตถุ และทหทัยวัตถุนี้ข้างในเป็นช่องกลวงขนาดลูกบุนนาคตัดปลายและมีน้ำประมาณแกมสองมืออยู่ในช่องนั้น สำหรับเลี้ยงทหทัยอันเป็นที่อาศัยของมโนวิญญาณธาตุ ดังนิจสำเร็จความสันนิษฐานว่า จิตคือมโนวิญญาณธาตุ อาศัยอยู่หน้าเลี้ยงทหทัยนั่นเอง และจะเห็นได้ว่ามโนวิญญาณธาตุย่อมรู้อัตตสันดานของสัตว์และคนที่ตนทรงอยู่ เป็นต้นว่า สันดานเป็นราชจรีตก็สำแดงอาการออกมาที่หน้าเลี้ยงทหทัยเป็นสีแดง คนโทสะจรีตหน้าเลี้ยงสีดำ คนโมหจรีตหน้าเลี้ยงสีแดงจางเหมือนน้ำล้างเนื้อ คนวิกลจรีตหน้าเลี้ยงขุ่นมัวตึงน่าเยียดวูป คนสัทธาจรีตหน้าเลี้ยงใสบริสุทธิ์ดุจดอกกรรณิการิ คนปัญญาจรีตหน้าเลี้ยงสะอาดดุจแก้วมณี โชติอันชำระแล้วดี

เมื่อเข้าใจเรื่องชีวิตและจิตที่ว่ามันแล้ว ต่อไปจะได้พูดเรื่องตาย ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค หมวดมรณะานุสสติ ท่านจัดมรณะความตายไว้เป็น ๓ อย่างคือ ๑. ชนิดะมรณะ ๒. กาลและอกาลมรณะ ๓. สมุจเฉทมรณะ

๑. ชนิดะมรณะนั้น อธิบายว่าธรรมชาติของจิตย่อมคั่นรณกวัตแกว่งและรวดเร็วไม่นิ่งอยู่ได้ ดังพระพุทธภูิกาทรัสเทศนาเป็นคำเปรียบว่า ความเร็วของจิตนั้นเปรียบดังนายขมังธนู ๔ คนปล่อยลูกศรยิงไปพร้อมกันทั้ง ๔ ทิศ แล้วมีบุรุษคนหนึ่งสามารถแล่นไปเก็บลูกศรทั้ง ๔ ลูกได้ก่อนตกถึงดิน ความรวดเร็วของบุรุษเห็นปานดังนี้ ก็ยังเอามาเปรียบกับความเร็วของจิตไม่ได้ ฉะนั้นจึงเป็นอนันตวิสัยของสามัญสัตว์ที่จะรู้ความเร็วของจิต อันเกิดดับในขณะภวังค์ คนเราเมื่อจิตตกภวังค์ ชั้น ๕ คือ รูปชั้น ๕ เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ วิญญาณชั้น ๕ ดับหมด แต่จิตคือมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุไม่ดับ เพราะวิสังขารเป็นธรรมชาติที่ไม่ตาย และกรรมมัชชรูปคือ ความเมาหรือไอละอองของกรรมที่ท่ำดีชั่วไว้ และจิตมัชชรูป คือ ความเมาและไอละอองของจิตที่เคยกิดดีและชั่ว กับอาหารมัชชรูป คือความเมาของไอละอองของอาหารที่ซาบซึมในร่างกาย ลิงเหล่านายังมีอยู่ไม่ดับ และสุทธิรูปกลายคือ ดิน น้ำ ไฟ ลม กลิ่น สี รส โ臭 ก็ยังคงทำหน้าที่มีอยู่ไม่ดับ เพราะฉะนั้นชีวิตความเป็นอยู่จึงกลับคืนไม่สูญสิ้นเด็ดดับไปเลยทีเดียว แต่กระนั้น ในทางปรมาตม์ ท่านก็เรียกว่า ตาย แต่ครั้นเมื่อจิตขึ้นจากภวังค์สู่วิถีแล่นไปตามอัชฌาสัยแห่งอารมณ์และสันดานที่เคยชิน ท่านก็เรียกว่าเกิดใหม่

โดยนัยนจึงได้ชื่อว่าคนเราตายเกิดวันหนึ่ง ๆ นับครั้งไม่ถ้วนตลอดปี ตลอดเดือน ตลอดวัน และชั่วโมงเป็นอยู่อย่างนี้ ถ้าที่พูดเปรียบว่าเด็กทารกอยู่ในผ้าอ้อมแล้วเกิดโตขึ้นเป็นเด็กวิ่งได้ เด็กวิ่งได้เติบโตขึ้นเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วคนหนุ่มคนสาวกลายเป็นแก่ ก็ได้ชื่อว่า คนเก่าตายไป เป็นลำดับ ๆ นั้น ไม่ถูกต้องตามทางปรมาตม์ ปรมาตม์ที่จิตตัมจริง ๆ และเกิดใหม่จริง ๆ ฉะนั้น ท่านสาธุชนทั้งหลายอย่าพึงประมาท เพราะความตาย ตายง่ายใกล้เต็มที่มีอยู่ทุกขณะลมหายใจ ถ้าเมื่อใดจิตที่ตกภวังค์แล้วไม่กลับขึ้นสู่วิดจตอก เมื่อนั้นก็ตายเลยเท่านั้นเอง เมื่อปลงปัญญา ลงเห็นความตายอันใกล้เช่นนั้นจิตก็จะสลัดเบาจากอกุศลมูล มี โลก เป็นต้น อันเป็นหนทางที่จะ ไปสู่พระนิพพาน

๒. กาลและอกาลมรณะ นี้เป็นศัพท์บาลีสองคำ โดยอธิบายตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า กาลมรณะนั้นคือตาย เพราะสนับดู สันอายุ หรือเจ็บไข้ตาย และอกาลมรณะนั้น คือ ตายด้วยอุบัติเหตุ เช่น ถูกอาวุธตาย ซึ่งโลกสมมติเรียกว่าตายทั้งนั้น คือ ตายด้วยสันลมหายใจ ร่างกายเน่าเปื่อย ความตายอันนี้เองตนก็เหมือนกันกับขณิกะมรณะ คือว่าจิตต้องตกภวังค์ก่อน แต่ต่อจากภวังค์ต่างกัน คือ ขณิกะมรณะนั้น เมื่อจิตตกภวังค์แล้วกลับขึ้นสู่วิดแล่นไปตามอัชฌาสัยแห่งอารมณ์หรือสันดานที่เคยชิน แล้วชีวิตกลับคืนขึ้นมาได้ ส่วนกาลและอกาลมรณะเมื่อจิตตกภวังค์แล้ว ไม่กลับขึ้นสู่วิดแห่งอารมณ์ แต่เลยแล่นไปในวิดีแห่งทางมรณะ แล้วจิตก็เลยจุติ เคลื่อนไปสู่สันธิภพชาติใหม่ ทั้งร่างกายเป็นซากศพไว้ นี้เราเรียกกันว่าตาย คือตายเลย ใน ขณะภวังค์ยังอีก ๑๗ ขณะจิตจะจุติ (แต่ขณะจิตหนึ่ง ๆ จะช้าเร็วเท่าไร พระพุทธเจ้าได้กล่าวแล้วว่าพันวิสัยแห่งสามัญสัตว์จะรู้) นั้น กรรมมัชชรูป จิตมัชชรูป อาหารมัชชรูป ตับลง ก่อน และสุทธิรูปกลาปก็ดับตามแล้วจุติวิญญาณ คือมโนวิญญาณธาตุ จึงจุติเคลื่อนไปสู่ ปฏิสนธิอันเป็นภพชาติเกิดใหม่พร้อมกับกรรมดีหรือชั่วที่ทำได้ แต่ข้อนี้ว่า ความสืบเนื่องของ กรรมจะติดต่อตามไปในภพหน้าอย่างไรนั้น อธิบายตามเค้าความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าว ว่า คนเราเมื่อจะตายจริงต้องมีนิมิตสองอย่าง คือ กรรมนิมิต ความคุ้นเคยในการทำความดี ความชั่วที่เรียกว่า บุญบาปอย่างหนึ่ง กับคตินิมิต คือความไม่คิดดีชั่วอันเป็นปกตินิสัยสันดาน ของจิตอย่างหนึ่ง ทั้งสองอย่าง หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง จะมาปรากฏเป็นรูปนิมิตตัสวัชขึ้นเป็น ความรู้สึกแก่จิตที่เป็นมโนธาตุในขณะภวังค์ เมื่อจิตจับนิมิตได้ ตั้งนั้นแล้ว จิตก็จุติเคลื่อนที่ไป

สู่สนธิ์ใหม่ในภพและกำเนิดตามสภาพแห่งกรรม เราจะเลือกนิกเอากรรมที่ดีหรือชั่วให้คนบอก
พระอรหันต์ เพื่อเตือนใจนั้นไม่ได้ผล เพราะในภวังค์ชั้น ๕ ดับแล้ว หมดรู้สึกนึกคิดในอภิปภาพ
ตนเอง ต้องตกอยู่ในอำนาจของกรรมอันจะปรากฏขึ้นเองในฝ่ายทางหนักของกรรม

เมื่อพูดมาถึงเพียงนี้ ก็เป็นที่เข้าใจว่า จิต คือ มโนธาตุ ที่เคลื่อนไปสู่ปฏิสนธิ
ใหม่นั้น มีกรรมติดไปด้วย แต่จะว่าจิตพากรรมไป หรือกรรมนำจิตไป พูดไม่ได้ทั้งสองอย่าง
เพราะจิตคือมโนวิญญาณธาตุเป็นสภาพบริสุทธิ์จมทรงอยู่ด้วยสภาพตนเอง ไม่เกี่ยวข้องกับอะไร
อื่น ฉะนั้นจึงใช้วิธีที่จะพากรรมหรือกรรมนำจิตไป แต่ด้วยกฎกรรมดอันเป็นสหชาติธรรม
เมื่อจิตคือมโนวิญญาณธาตุ เคลื่อนไปสู่ปฏิสนธิใหม่ กรรมก็ไปด้วยประดุจเงาตามตัว ตัวคือ
จิต เงาคือกรรม ตราบใดเมื่อตัวคือจิตยังประกอบอยู่กับชั้น์ เงาคือกรรมก็ติดไปด้วยตราบนั้น
ต่อเมื่อใด จิตพจากจากชั้น์ ไม่เกี่ยวข้องอยู่กับชั้น์แล้ว เมื่อนั้นเงาคือกรรม ก็จะอันตรธาน
สูญสิ้นไปเอง เพราะไม่มีตัว เงาก็ไม่มี

๓. สมุจเลทมรณะนั้น ขอยืมพูดว่าเป็นความตายของพระอรหันต์ ซึ่งดับชั้น์เข้าสู่
ปรินิพพาน พระอรหันต์ท่านไม่มีภวังค์เหมือนคนธรรมดาสามัญ เมื่อท่านจะดับชั้น์ ก็แวบ
เดียวเท่านั้น อันนี้จะอนุมานเทียบได้ตามในคัมภีร์พระปฐมสมโพธิ์ตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า พระ-
พุทธเจ้าเมื่อจะเข้าปรินิพพาน ท่านเข้าขมชาญตั้งแต่ปฐมชาญตลอดถึงปัจจุขมชาญ กลับไปกลับมา
เป็นอนุโลมปฏิโลม แต่เมื่อท่านจะปรินิพพานท่านออกจากชาญ ๕ กลับลงมาชาญ ๔ และท่าน
นิพพานระหว่างชาญ ๔ กับ ๕ นั้นเอง คือ จิตว่างจาก ๒ ชาญนั้นเที่ยว

เรื่อง หัวใจวาย

โดย

พระยาลักษมณ์สุพจน์

คำว่า " หัวใจวาย " เป็นคำใหม่ซึ่งฟังแพร่หลายกันเมื่อคราวสมเด็จพระศรี-
สวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สิ้นพระชนม์ ได้มีประกาศทางวิทยุกระจายเสียง
ว่า พระองค์สิ้นพระชนม์ด้วยโรคหัวใจวาย ซึ่งเวลานั้นพระองค์ท่านมีพระชนมายุ ๙๐ ปีเศษ
และไม่ปรากฏว่าพระองค์ท่านมีพระโรคอย่างอื่น นอกจากทรงพระชรา ข้าพเจ้าและคนอื่นก็
คงจะเหมือนกัน เข้าใจง่าย ๆ ว่า หัวใจวายก็แปลว่าไม่หายใจ จึงได้ตายเท่านั้นเอง แต่ราย
ละเอียดในการหัวใจวายเป็นอย่างไรหาทราบไม่ เพราะคนหัวใจวายเมื่อเป็นเข้าแล้วก็ตายเลย
ไม่ได้กลับคืนชีวิตมาบอกแก่คนอื่นได้ แต่ปลาที่ข้าพเจ้าเข้าลักษณะเป็นหัวใจวาย แล้วไม่
ตายกลับมีลมหายใจรอดคืนมาได้ ดังจะเล่าให้ฟังต่อไปนี้

เมื่อก่อนรุ่งตี ๓ ของคืนวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ อายุได้ ๘๖ ปี มิได้มี
ป่วยไข้อย่างใด เข้านอนตามเคยเวลายามหนึ่งก็หลับสบายดี จนเวลา ๒ ยามตื่นลุกขึ้นเบา
หนหนึ่งตามปกติ แล้วก็หลับต่อไป ในระหว่างหลับตอนนั้นเกิดรู้สึกอึดอัดในใจเพราะไม่หายใจ
เองหรือไม่มีลมหายใจไม่แน่ชัด รู้สึกแต่ว่าชีวิตจะดับลงในบัดเดี๋ยวนั้น และไม่มีความคิดนึกหรือ

* HEART—FAILURE. Inability of the myocardium of the ventricles to maintain adequate circulation through out the body. **backward h.-f.**, heart failure produced by passive engorgement of the venous system. **congestive h.-f.**, failure of the right ventricle, with engorged systemic veins, enlarged liver, swollen legs, cyanosis, pleural effusion, and ascites. **forward h.-f.**, diminution in amount of blood propelled in a forward direction by the heart. **left ventricular h.-f.**, failure of the left ventricle to maintain a normal output of blood. DORLAND'S POCKET MEDICAL DICTIONARY, 20th Edition.

ความเจ็บปวดอย่างอื่นนอกจากอดีต แต่ในขณะที่ว่าจะขาดใจนั้นก็รู้สึกตัวชัดว่า ตัวต้นและ
กระแสมออกมาพร้อมกับรู้สึกตัวตามเวลาที่ว่า พร้อมกับหายใจโล่งออกมาได้ทันที คล้ำดูหน้าอก
หัวใจเต้นตึก ๆ เบา ๆ

ตั้งแต่นั้นก็นอนไม่หลับอีกตลอดคืน นึกทบทวนว่านี่มันเป็นหัวใจวายจริงหรือว่า
เป็นความฝัน แต่ถ้าฝันก็คงจะมีเลอะเลือนไปกว่านี้ นี่มันรู้สึกเฉพะเท่าที่เล่ามาเท่านั้น แต่ในที่
สุดเป็นอันเชื่อว่าถ้าหัวใจวายก็คงเป็นรูปนี้ท่านเอง

เพราะฉะนั้น อย่าได้ไว้ใจตัวเมื่อมีอะไรจะให้เป็นไปเมื่อตายแล้วก็ให้จัดทำเสีย แต่
ของข้าพเจ้าเสร็จแล้ว พร้อมทั้งจะตายได้ทุกเวลา เราทุกคนต้องตายแน่.

พิมพ์โรงพิมพ์ ศรีหงส์ บางขุนพรหม พระนคร

นายสุนทร ศรีหงส์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

๒๑ มีนาคม ๒๕๐๖